

Zicht op de samenleving in coronatijd

- » Eerste analyse van de mogelijke maatschappelijke gevolgen en implicaties voor beleid

Inhoud

1	Maatschappelijke gevolgen in het licht van bestaande opgaven	3
2	Participeren	5
3	Ongelijkheid	10
4	Sociale cohesie	17
5	Onzekerheid	20
6	Aandachtspunten voor beleid op de korte en middellange termijn	23
7	Tot slot	29
	Literatuur	30

1 Maatschappelijke gevolgen in het licht van bestaande opgaven

‘Het coronavirus houdt ons land in de greep. Ons, én de rest van de wereld. Samen staan we voor een opgave van enorme omvang.’ Met deze woorden begon de minister-president zijn toespraak aan het land over het coronavirus op 16 maart 2020 (Rijksoverheid 2020a). Op dat moment waren er al enkele dagen maatregelen van kracht rondom de sluiting van de scholen, was er de oproep tot thuiswerken, een verbod op tal van grootschalige bijeenkomsten en evenementen en waren er nationale nies- en begroetingsinstructies. De focus van het crisismanagement lag op het beperken van het aantal besmettingen, ziekenhuis- en IC-opnames en sterfgevallen ten gevolge van het coronavirus. In de weken die volgden bleven de maatregelen van kracht, werden ze her en der aangescherpt en werden ze aangevuld met maatregelen en beleid om de eerste negatieve economische gevolgen van de crisis te dempen (Rijksoverheid 2020b). Op 20 april kwam er voor het eerst wat zicht op enige versoepeling van de maatregelen: de basisscholen gaan na de meivakantie weer gedeeltelijk open en vormen van sport- en vrijetijdsbeoefening door jongeren worden toegestaan (Rijksoverheid 2020b). Op 6 mei presenteerde het kabinet ‘het spoorboekje’ of ‘de routekaart’ over de afbouw van de regels (TK 2019/2020). Een aantal vormen van dienstverlening, zoals kappers en massagesalons, mogen vanaf 11 mei weer hun deuren openen. Vanaf juni mogen terrassen, uitgaansgelegenheden, middelbare scholen en culturele instellingen weer open. In juli volgen vakantiegelegenheden en in september o.a. de sportscholen. Deze geleidelijke openstelling gebeurt

onder strikte randvoorwaarden, zoals afstand houden, drukke plekken mijden en vaak een maximaal aantal deelnemers. Het is ook een voorwaardelijke aankondiging: het aantal bezette IC-bedden, het reproductiegetal en het aantal sterfgevallen mogen in de tussentijd niet sterk toenemen.

Aan de woorden ‘een opgave van enorme omvang’ lijkt vooralsnog niets overdreven te zijn. De gevolgen voor de Nederlandse volksgezondheid, economie en samenleving van de coronapandemie en de genomen maatregelen zijn groot. Inmiddels zijn duizenden mensen aan het virus overleden, is de bezettingsgraad van IC-afdelingen ongekend hoog en schetsen economen sombere scenario’s voor de nabije toekomst (CPB 2020; IMF 2020; RIVM 2020). Maar de coronapandemie en de getroffen maatregelen hebben ook andere gevolgen voor het leven van burgers. Het leven van alledag is danig veranderd: we kunnen niet meer bij vrienden langs, familieleden die geen deel uitmaken van het huishouden mogen we niet meer omhelzen, we werken onder moeilijke omstandigheden op ons werk of thuis, we geven of krijgen les aan de keukentafel, we vermaken ons niet meer langs het sportveld, in het theater, café of restaurant, we bezorgen boodschappen bij ons voorheen onbekende mensen en we zijn bevrijd van de dagelijkse file- en vertragingbeslommeringen. Ook de grote dingen des levens zijn veranderd: we bezoeken pasgeboren baby’s van dierbaren niet, we vieren en rouwen in zeer kleine kring, we verliezen onze baan of

onze onderneming en we worden verliefd op nieuwe partners die we alleen tweedimensionaal kennen. Dit alles heeft gevolgen voor hoe het met ons gaat. We voelen ons in deze tijden gestrest, gelukkig, verbonden, machteloos, onzeker of eenzaam. De gevolgen blijven niet beperkt tot onze individuele gemoedsrust en leefsituatie, maar gelden voor de kwaliteit van onze samenleving. Zo ligt het maatschappelijk verkeer grotendeels stil, is onze vrijheid beperkt en is de openbare ruimte een schaars goed geworden. De vrijheidsbeperkende maatregelen, waarbij een groot beroep wordt gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van mensen, en de stapsgewijze verruiming van maatregelen lijken vooralsnog positief resultaat te hebben wanneer het om een dalend aantal slachtoffers gaat. Tegelijkertijd roepen ze ook vragen en onduidelijkheden op over wie wanneer een stukje vrijheid terugkrijgt en waarom.

De coronapandemie nestelt zich uiteindelijk in de samenleving die er al was. Niet alles is ineens anders of verdwenen. Voor het uitbreken van corona gingen de publieke en politieke discussies over de arbeidsmarkt, de pensioenen, de zorg, het klimaat, migratie, armoede en de steeds complexere leefwereld waarin we ons bevinden. De coronapandemie en de getroffen maatregelen hebben daar ook invloed op. We zien grote gevolgen voor de mogelijkheden om te participeren in het economische, sociale en maatschappelijk leven, wat verbonden is aan tal van aspecten van de kwaliteit van leven (zoals inkomen of gevoelens van stress) en de kwaliteit van onze samenleving (zoals de ervaren saamhorigheid of de inzet voor een ander). Dat zet het belang van de mogelijkheden van mensen om te kunnen participeren en het klassieke vraagstuk van de sociale cohesie hoger op de agenda. De gevolgen van de coronapandemie treffen daarnaast niet alle groepen in gelijke mate en dus speelt ook het thema van maatschappelijke verschillen en ongelijkheid in de samenleving een rol. Tot slot kent deze crisis verschillende typen onzekerheden. De coronacrisis grijpt in op veel terreinen van het dagelijks leven en we weten weinig (maar horen veel speculaties) over hoe lang de situatie nog gaat duren en hoe de komende tijd eruit gaat zien. Dat voedt de onzekerheid.

In deze bijdrage bespreken we de mogelijke effecten van de coronapandemie en de getroffen maatregelen. We baseren ons op het door ons recent uitgebrachte beleidssignalement *Maatschappelijke gevolgen van de coronamaatregelen* (SCP 2020). We schetsen de rode draden in de verschillende maatregelen en plaatsen deze in een breder maatschappelijk kader. We stellen de vraag: wat betekenen de coronapandemie, de getroffen maatregelen en de mogelijke maatschappelijke gevolgen hiervan voor participatie, maatschappelijke ongelijkheid, sociale cohesie en onzekerheid en welke beleidsimplicaties heeft dat? Op deze manier hopen wij bij te dragen aan een goede inrichting van een dienstregeling bij het uitvoeren van 'het spoorboekje' en bij te dragen aan een samenleving van een zo hoog mogelijke kwaliteit.

2 Participeren

Participeren, oftewel meedoen, is iets van alle tijden. Mensen hebben door de eeuwen heen activiteiten ontplooid om in hun bestaan te voorzien, dat bestaan enigszins aangenaam te maken en persoonlijke doelen na te streven. Vaak gaat het om vormen van deelname die waardevol en zingevend worden geacht door mensen zelf en door de samenleving als geheel. Het gaat dus zowel over het objectieve meedoen (wat doet iemand?) als over de subjectieve beleving ervan (hoe ervaart degene dat?). Over het algemeen betreft meedoen het deelnemen aan verschillende maatschappelijke contexten: betaald werk, zorg voor anderen, onderwijs, vrijwilligerswerk, vrije tijd, politiek en het sociale bestaan. Participeren betreft het doen van de dagelijkse dingen: naar de werkplaats gaan, ergens een koffie of een biertje drinken, flirten op het schoolplein, uithuilen bij of vieren met vrienden en toelevens naar een voetbalwedstrijd – zowel het potje van de F'jes van de lokale club als de klassieker Ajax-Feyenoord. Op gewenste wijze mee kunnen doen staat ten tijde van deze coronacrisis danig onder druk. Hierdoor komt het thema participatie, dat ook voor de coronacrisis al hoog op de politieke en beleidsmatige agenda stond (Troonrede 2019; Kabinet-Rutte III 2017), als nog urgenter vraagstuk naar voren.

2.1 Corona en participeren

De coronapandemie en de bijbehorende maatregelen hebben gevolgen voor de mate waarin mensen zinvol mee kunnen doen op tal van gebieden (SCP 2020). Niet alle gebieden worden even hard geraakt door de getroffen maatregelen, niet alle gebieden worden met dezelfde snelheid weer toegankelijk en niet alle groepen in de samenleving ervaren dezelfde gevolgen. Het leidt tot beperkingen in participatie en een andere beleving hiervan, maar ook tot nieuwe vormen van meedoen.

Betaald werk

Het verrichten van betaald werk is een manier van meedoen die mensen veelal als zinvol ervaren. Werk biedt voor velen de mogelijkheid tot ontwikkeling, ontmoetingen met anderen, het verdienen van voldoende inkomen, een gevoel van volstaan en afleiding bij tegenslagen op andere terreinen (Van Eijkel et al. 2020; Versantvoort 2020). Op dit moment zijn er meer mensen dan gebruikelijk die hun baan zijn kwijtgeraakt of waarvan de onderneming failliet is gegaan (CBS 2020). De economische scenario's van het CPB doen vermoeden dat dit in de toekomst voor nog veel meer mensen gaat gelden (CPB 2020a). Het zijn vooral specifieke groepen die nu als eerste aan de zijlijn komen te staan: mensen met een tijdelijk contract, een nulurencontract, in hun proeftijd of met seizoenswerk. Zij staan normaliter al als eerste aan de kant en lijken ook minder goed beschermd te worden door de maatregelen

die getroffen worden om de werkgelegenheid te beschermen (Commissie Regulering van Werk 2020; Josten 2011; SCP 2020). Daarnaast worden de sectoren waar veel flexwerkers werken (zoals de horeca) relatief hard getroffen. Jongeren, migranten, mensen met een laag opleidingsniveau en mensen met een laag inkomen hebben een bovengemiddeld risico op de genoemde flexibele aanstellingen en zij hebben daarbij vaak een laag inkomen (CBS 2020b; Vrooman et al. 2018). Ook zal het voor degenen die nu de arbeidsmarkt betreden (bijv. net afgestudeerden of asielzoekers) moeilijker zijn om een baan te vinden.

Surveyonderzoek van Engbersen et al. (2020) laat ook zien dat een klein deel van de deelnemende werkzoekenden aangeeft door de crisis nu al zijn of haar baan te zijn kwijtgeraakt en dat ongeveer één op de vier zzp'ers en flexwerkers inkomensverlies rapporteert door de huidige crisis. Ook wordt niet elke sector even hard getroffen (op dit moment): vooral flexkrachten in de horeca, de detailhandel, de culturele sector en de schoonmaakbranche lopen een groot risico op baanverlies, omdat hun werkzaamheden vrijwel helemaal stilliggen (CBS 2020c). De vraag is in hoeverre deze sectoren weer tot bloei komen nu de maatregelen voorzichtig worden afgebouwd. In feite lijkt er nu voor de participatiemogelijkheden voor flexwerkers op de arbeidsmarkt een 'perfect storm' te zijn: als alle sectoren even hard geraakt zouden zijn, zouden flexwerkers het al het zwaarst hebben, maar nu worden ook nog eens vooral de sectoren geraakt waarin veel van hen werkzaam zijn.

Degenen die hun baan of onderneming behouden, ervaren hun werk nu mogelijk anders. Veel mensen werken nu thuis (De Haas et al. 2020). Normaal gesproken werkt bijna 40% van de mensen incidenteel thuis (CBS 2020c). Mogelijk leidt de grote toename in het thuiswerken, zeker onder ouders met kinderen, tot meer stress omdat de grenzen tussen werk en privé vervagen en het werk gecombineerd moet worden met zorg- en onderwijstaken thuis (Roeters et al. 2018; SCP 2020). Ook de arbeidsproductiviteit kan omlaag gaan. In een zelfaanmeldpanel voor tijdsbestedingsonderzoek in België van de Vrije Universiteit Brussel bleek uit de eerste resultaten dat de deelnemers gemiddeld fors minder productief zijn door de thuiswerkmaatregelen (Glorieux 2020).

Wat deze situatie met de ervaren zinvolheid of ervaren kwaliteit van het werk doet, weten we niet. Wel weten we dat thuiswerken mogelijk gerelateerd is aan meer ervaren autonomie, wat een belangrijk onderdeel is van een positieve werkbeleving (Mattijssen et al. 2016). Olsthoorn en Cloin (2015) plaatsen echter vraagtekens bij dit verband, omdat degenen die normaal thuiswerken hoogstwaarschijnlijk de autonome werknemers zijn die mógen thuiswerken. In deze tijden zou het verband tussen het gevoel van autonomie

en thuiswerken mogelijk wel opgaan, omdat nu bijna iedereen thuis werkt (en niet alleen de werknemers die al autonoom genoeg geacht werden om thuis te kunnen werken). Kortom, alhoewel thuiswerken in combinatie met zorg- en onderwijstaken wellicht tot meer tijdsdruk en stress leidt, zou het ook een positieve uitwerking kunnen hebben op de ervaren autonomie en daarmee op de werktevredenheid en productiviteit van sommige groepen werknemers.

Verder kan de coronapandemie gevolgen hebben voor de ervaring van zinvol werk bij mensen die wel of geen vitaal/cruciaal beroep hebben. In totaal hebben 3,1 miljoen van de 9,0 miljoen werkenden in Nederland een cruciaal beroep (CBS 2020d). De waardering voor hulpverleners, met de zorg als het meest in het oog springende cruciale sector, lijkt onder zowel publiek als politiek te zijn toegenomen en men geeft hier ook regelmatig publiekelijk uiting aan (bijv. NOS 2020; Rijksoverheid 2020; Rijksvoorlichtingsdienst 2020). Deze zaken houden mogelijk verband met de ervaren zinvolheid van het beroep door de beoefenaars zelf én door de samenleving. De vraag is echter wel in hoeverre na deze crisisfase de maatschappelijke en politieke waardering van de zorg wordt omgezet in, bijvoorbeeld, betere arbeidsomstandigheden en -voorwaarden voor de sector. En de vraag is in hoeverre die waardering blijvend is; ze zou op termijn weer kunnen afbrokkelen door situaties waarin scholen of zorginstellingen toch dicht blijven, zorg die niet geleverd kan worden en het uitgavenpatroon van de Rijksoverheid.

Onbetaalde inzet

Een tweede maatschappelijk terrein waarop de coronapandemie en de bijbehorende maatregelen flinke gevolgen hebben, is het verrichten van werkzaamheden waar geen beloning tegenover staat. Hierbij gaat het om vrijwilligerswerk en mantelzorg voor naasten met gezondheidsproblemen, onder wie veel ouderen. Normaal gesproken verrichten drie à vier op de tien mensen in hun vrije tijd vrijwilligerswerk (Kuyper et al. 2019; Roeters 2018). Veel mensen doen dit vanuit een intrinsieke motivatie en het gevoel zinvol bezig te zijn en iets voor een ander of de samenleving te doen (zie bijv. Wilson en Musick 2001). Vrijwilligerswerk is voor hen bij uitstek een vorm van zinvol meedoen. Ook essentiële onderdelen van onze samenleving, zoals de sport- en cultuursector, zouden niet kunnen functioneren zonder de inzet van vrijwilligers. Ook vanuit dat perspectief is vrijwilligerswerk een belangrijke vorm van zinvol meedoen. Veel van het vrijwilligerswerk wordt verricht op plekken die nu gesloten zijn: sport- en buurtverenigingen, culturele instellingen, godsdienstige organisaties of op scholen (Kuyper et al. 2019). Ook het vrijwilligerswerk in de zorg ligt grotendeels stil, nu zorginstellingen hun deuren gesloten houden en allerlei vormen van dagbesteding stilliggen (SCP 2020). Deze vormen van zinvol meedoen zijn nu niet mogelijk.

In eerder onderzoek gaf 15% van de deelnemers aan vrijwilligerswerk te doen voor burens, ouderen of mensen met een beperking. Deze hulp lijkt – deels in andere vorm – wel degelijk nog steeds nodig te zijn en verricht te worden, wellicht ook door mensen die dit voorheen niet deden (zie ook hoofdstuk 4 *Sociale cohesie*).

Een specifieke vorm van onbetaalde inzet is de mantelzorg. Hiermee wordt de zorg voor naasten bedoeld, die door meer dan 4 miljoen Nederlanders – soms ook intensief – werd verleend (De Boer et al. 2019; De Klerk et al. 2017). Het verbod om mensen in verpleeghuizen en andere zorginstellingen te bezoeken evenals het afraden om thuiswonende ouderen en mensen met aandoeningen thuis te bezoeken, betekent dat een deel van deze zorg wegvalt. Vooral voor de samenleving en de betrokken ouderen en kwetsbaren is dit een forse aderlating, die mogelijk negatieve gevolgen heeft. Voorbeelden hiervan zijn onvervulde zorg- en ondersteuningsbehoeften, minder psychisch welzijn en meer eenzaamheid, cognitieve achteruitgang en een verminderde mate waarin ouderen en kwetsbare groepen zelf nog mee kunnen doen aan de samenleving.

Voor mantelzorgers betekent dit vaak zoeken naar andere vormen van het geven van mantelzorg, om op afstand of met een raam ertussen toch nog van emotionele, sociale en praktische steun te kunnen zijn. Aan de andere kant zijn er ook signalen dat het netwerk nu juist meer mantelzorg geeft: ongeveer de helft van de respondenten van een mantelzorgpanel met zelfaanmelders geeft aan dat ze meer voor hun thuiswonende naaste doen dan voorheen (MantelzorgNL 2020). Dat komt deels omdat de hulpbehoevenden zelf liever professionele zorg buiten de deur houden vanwege de kans op besmetting, maar vaker omdat de professionele zorg niet beschikbaar is. Zorg is vooral zwaar als men langdurig en intensief helpt en als men personen helpt met dementie, psychische problemen of een terminale ziekte. De zorg kan zwaarder worden; er zijn bijvoorbeeld signalen dat sommigen vrienden of familie met psychische aandoeningen in huis nemen (SCP 2020). Mensen die hulp geven aan huisgenoten zijn relatief vaak ernstig belast (De Klerk et al. 2015; De Boer et al. 2019). Nu mensen minder bezoek krijgen en er minder professionele ondersteuning beschikbaar is (ook omdat er onvoldoende beschermingsmaterialen zijn), zal de belasting van de helpers van huisgenoten vermoedelijk zijn toegenomen.

Tot slot valt ook de informele opvang door grootouders, waar in Nederland veel sprake van is, weg (Roeters en Bucx 2018; SCP 2020). Voor veel grootouders is het zorgen voor kleinkinderen een zinvolle dagbesteding en dat is vanuit maatschappelijk perspectief niet anders. Door het wegvallen van deze vorm van meedoen, missen de grootouders hun bezigheid en bij de ouders levert het

extra zorg- en onderwijstaken thuis op die mogelijk hun meedoen aan betaalde arbeid onder druk zetten (SCP 2020). Een illustratie van de grote waarde van het oppassen door grootouders kwam ook naar voren bij de tweede NPO televisie-uitzending over feiten en fabels rond corona. In deze uitzending kwam het grootste deel van de vragen uit de samenleving van opa's en oma's. Het oppassen en omgaan met kleinkinderen lijkt een gemis voor beide partijen, zowel vanwege de emotionele waarde die mensen aan deze familiale informele zorg hechten, als ook omdat zonder deze hulp het werk voor de ouders van de kinderen lastiger is en de druk/stress in gezinnen kan toenemen.

Onderwijsdeelname

Voor jongeren wordt onderwijsdeelname onder zinvol meedoen aan de samenleving geschaard. Deelname aan onderwijs levert jongeren cognitieve, sociale en burgerschapskennis en -vaardigheden op. Deze hebben ze nu en in de toekomst nodig om mee te kunnen doen in de maatschappij. Bovendien bouwt de Nederlandse samenleving vanwege hun deelname aan het onderwijs economisch, sociaal en cultureel kapitaal op. Veel onderwijs, van basisschool tot universiteit, wordt nu op afstand gegeven. Na de meivakantie is voor basisschoolleerlingen het onderwijs op school deels hervat. De maatregelen hebben effect op de manier waarop jongeren in het onderwijs nu zinvol meedoen. Weliswaar gaan de lessen (deels) online en op afstand door, maar de vraag is in hoeverre de leerlingen evenveel 'cognitief leerkapitaal' (e.g. inhoudelijke kennis en vaardigheden) opdoen bij deze onderwijsvorm (SCP 2020). Vooral leerlingen en studenten met een minder gunstige thuissituatie, waarbij minder materiële middelen of aandacht beschikbaar zijn om het leren te begeleiden, zullen hierdoor mogelijk achterstanden oplopen (SCP 2020; zie ook hoofdstuk 3 *Ongelijkheid*). Verder vallen stages, leerwerktrajecten en practica weg, waardoor zowel de ontwikkeling van vaardigheden voor de praktijk als de mogelijke stimulans van werken voor mbo-studenten wegvallen (SCP 2020). Naast de mogelijke negatieve uitwerking op de vakinhoudelijke aspecten van het onderwijs, kunnen ook de andere kerndoelen van het onderwijs op de tocht komen te staan. Het onderwijs heeft ook socialisatie, persoonsvorming en burgerschapsontwikkeling als functie (o.a. Biesta 2002). De kerndoelen van het onderwijs omvatten ook oriëntatie op jezelf/zelfontplooiing, de omgang van mensen onderling, het oplossen van (interpersoonlijke) problemen, zin- en betekenisgeving, zorgdragen voor jezelf en anderen, zelfredzaamheid in sociaal opzicht, respectvol gedrag vanuit algemeen aanvaardbare normen en waarden en respectvolle omgang met diversiteit (zie voor een handzaam overzicht www.overheid.nl). Deze functies lijken op afstand aan de keukentafel nog moeilijker te vervullen dan de inhoudelijke kwalificaties. De vraag is dus in hoeverre het volgen van onderwijs op afstand voor de

jongeren zelf en voor de samenleving als even zinvol wordt ervaren als onderwijs op school.

Vrijtijdsbeoefening

Een andere vorm van participatie vinden veel mensen in verschillende vormen van vrijetijdsbeoefening. Daarbij kan het gaan om sporten, cultuurbeoefening en -bezoek, mediagebruik, het bezoeken van bibliotheken, wandelen en fietsen in stad en natuur of het ontmoeten van vrienden en kennissen (Tiessen-Raaphorst en Van den Broek 2016; Wennekers et al. 2019; Van den Broek en Gieles 2018). Aan deze vormen van vrijetijdsbesteding kleven op dit moment meer of minder restricties en de mate waarin ze in de toekomst weer mogelijk worden, verschilt per activiteit en is deels nog ongewis. Veel mogelijkheden vallen weg. Hierdoor komen de ontplooiende, ontspannende, ontmoetende, ondersteunende en onderscheidende functies van deze vormen van zinvol meedoen onder druk te staan (SCP 2020). De vraag is in hoeverre mensen voor zichzelf even zinvolle activiteiten hiervoor in de plaats vormgeven. Ook is de vraag of deze activiteiten voor de samenleving bijvoorbeeld dezelfde cohesieve waarde opleveren als die vaak aan sport en cultuur wordt toegedicht. Inmiddels is wel bekend wanneer de maatregelen in de vrijetijdssector onder voorwaarden worden verlicht. Dat zou hoop moeten bieden op het herstel van de sector. Tegelijk laten onderzoeken die door de sector zelf zijn verricht zien dat instellingen als musea, theaters en sportverenigingen voor hun voortbestaan vrezende en wellicht deze heropening niet eens halen (Hoeijmakers en Van Kalmthout 2020; VSCD 2020).

Toekomstige participatie asielzoekers

Tot slot lichten wij er één groep uit die vaak in de schijnwerpers staat als het gaat om het meedoen aan de Nederlandse samenleving. Dat zijn de asielzoekers in Nederland. Deze groep verblijft langer in de azc's omdat door de coronamaatregelen de wacht- en doorlooptijden in de asielprocedure substantieel langer zijn. Het inburgeringstraject na het azc lijkt ook grotendeels stil te liggen. In de azc's en tijdens het inburgeringstraject zijn asielzoekers nu minder dan normaal in staat om een begin te maken met hun integratie in Nederland wegens het wegvallen van tal van activiteiten zoals sport-, muziek- en klassikale taallessen, vrijwilligerswerk, en de afwezigheid van vrijwilligers die activiteiten met hen ondernemen (SCP 2020). Dit alles kan voor statushouders (asielzoekers na vergunningverlening) een negatieve uitwerking hebben op hun toekomstige participatie aan de Nederlandse samenleving. Immers, een langdurig verblijf in een azc kan ervoor zorgen dat het leren van de Nederlandse taal stopt, wat weer de arbeidsmarktparticipatie kan belemmeren en de afstand tot de Nederlandse samenleving kan vergroten (Bakker 2016; Damen en Huijnk 2019; Hainmueller et al. 2016;

Van Tubergen 2010). Ook hebben meerdere verhuizingen tussen azc's of onduidelijkheid over gezinshereniging – wat mogelijk meer gaat voorkomen tijdens de coronacrisis – een negatieve werking op het leven en het meedoen van asielzoekers en statushouders (Goosen et al. 2013; Nielsen et al. 2008; Sterckx en Fessehazion 2018; Weeda et al. 2018). Het wegvallen van tal van activiteiten in het azc en tijdens het inburgeringstraject tast niet alleen het gevoel van statushouders dat ze zinvol meedoen aan, maar het meedoen aan deze activiteiten had de veronderstelde negatieve effecten van een lang verblijf in een azc deels kunnen verminderen omdat daardoor contacten en hulpbronnen vergaard kunnen worden om het leven in de nieuwe samenleving mee op te bouwen (Weeda et al. 2019; Damen en Huijnk 2019, Miltenburg en Dagevos 2019).

2.2 Conclusie corona en participeren

De beperkingen die we op alle terreinen van ons dagelijks leven zien, van werk tot zorg en sport of onderwijs, pakken wisselend uit voor verschillende groepen. Wat overeenkomt is dat bijna alle vormen van participatie veranderen en onder druk staan. Dit tast de sociale, economische, emotionele en culturele waarde aan die deze participatievormen toevoegen aan de samenleving en het leven van burgers. Voor sommige groepen kunnen de gevolgen groot zijn, zoals voor mbo'ers die hun motivatie voor hun opleiding verliezen, voor mantelzorgers, voor hulpbehoevenden die van hun hulp afhankelijk zijn en voor asielzoekers waarbij de huidige en toekomstige participatiemogelijkheden verminderen. Tegelijk worden andere vormen van zorg of contact intensiever, zoals de zorg voor huisgenoten.

Het is belangrijk om bij het voortduren van de crisis en de overgang naar een samenleving met beperkingen rekening te houden met de verschillende betekenissen die beperkingen in het meedoen met zich meebrengen en de waarde van dat meedoen voor de samenleving en de verschillende groepen. Het kan betekenen dat bepaalde vormen van participatie onder sommige groepen wellicht voorrang zouden moeten krijgen of dat bij het opstarten van deze vormen van participatie bepaalde groepen extra aandacht zouden moeten krijgen. Voorbeelden hiervan zijn dat bij het opengaan van scholen sommige jongeren wat meer aandacht nodig hebben in sociaal of cognitief opzicht, dat mantelzorgers en hulpbehoevenden met specifieke behoeften zitten die vervuld moeten worden, of dat asielzoekers die nu vastlopen in de procedures extra hulp nodig hebben bij het zetten van verdere stappen om mee te kunnen doen in de Nederlandse samenleving. Alternatieve on- en offline activiteiten die hieraan kunnen bijdragen vergroten de participatiekansen van deze groepen.

De vraag is ook wat het verstrijken van de tijd, het verloop van de crisis en de afbouw van de maatregelen doet met de, zo lijkt het, opgebloeide herwaardering van publieke sectoren als de zorg, het onderwijs en degenen die garant staan voor de veiligheid. De vraag is wat werknemers in de publieke sector op de langere termijn voor deze herwaardering kopen en in hoeverre die herwaardering duurzaam is. Een dieperliggende kwestie in de discussie over vitale/cruciale beroepen is hoe er politiek, beleidsmatig en vanuit de samenleving naar de publieke dienstverlening gekeken wordt. In tijden van crisis wordt duidelijk hoe belangrijk veiligheid, zorg en onderwijs voor mensen zijn. Velen hebben ook de verwachting dat deze sectoren goed georganiseerd en van hoge kwaliteit zijn. Er is continu aandacht nodig voor de invulling van wat we als het publiek belang van veiligheid en sociale bescherming beschouwen. Op een aantal belangrijke gebieden liep dat ook voor de crisis niet altijd even goed. Zo constateerde het SCP in het onderzoek naar de decentralisaties in het sociaal domein dat de sociale bescherming die dit domein moet bieden, niet altijd wordt geboden (Pommer et al. 2018; Kromhout et al. 2018; Van Echtelt et al. 2019). Voor veel burgers is niet duidelijk waar ze een beroep op kunnen doen, de context van bezuinigingen domineert en voor beleidsmakers en politici is het vaak onduidelijk hoe grondrechten op deze terreinen in de praktijk gerealiseerd moeten worden. De discussie over de vitale/cruciale beroepen is dus verbonden met een veel fundamentele discussie over de waarde van de publieke sectoren, de definiëring van hun maatschappelijke waarde en hoe deze in de uitvoering vorm te geven (Tjeenk Willink 2017).

Op langere termijn kunnen deze herijking van participatie en de mogelijkheden daartoe gevolgen hebben voor hoe arbeid, werkzekerheid, publieke dienstverlening en sociale bescherming worden vormgegeven en gewaardeerd. Ook in de periode voor de coronacrisis stond 'meedoen' hoog op de politieke en beleidsmatige agenda (Troonrede 2019; Kabinet-Rutte III 2017). Hieronder werden tal van zaken gegroepeerd: het ontwikkelen van menselijk kapitaal, betaald werk, de zorg voor kinderen en zieke naasten, de leefbaarheid van wijken, cultuur en de ontwikkeling van de openbare ruimte: meedoen of participatie van burgers werd beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor het realiseren van publieke waarden en voorzieningen. Politiek en beleid maakten in het verleden vaak dankbaar gebruik van burgerinzet, ook voor het realiseren van enkele grote collectieve opgaves, zoals het streven naar verduurzaming, het opvangen van vluchtelingenstromen, het vergroten van de wijkveiligheid of de betaalbaarheid van de zorg. Deels omdat het gedragsmatige veranderingen van burgers vraagt en hun in die zin vraagt om mee te doen. Deels omdat de financiering van de collectieve voorzieningen die deze opgaven realiseren, op langere termijn deels onder druk staat. Tegelijk moeten veel burgers al allerlei taken combineren, zoals zorg, werk en gezond leven, en leidt dit soms nu al tot combinatiestress en tijdsdruk (Roeters et al. 2018). Het is een te eenvoudige gedachte dat door de coronacrisis het beroep op de burger groter en geheel anders zal zijn ofwel makkelijk mogelijk gemaakt kan worden. De coronacrisis versterkt de opgave voor burgers, terwijl er wellicht minder mogelijkheden tot participatie zijn, of deze anders vormgegeven kunnen en moeten worden.

3 Ongelijkheid

Onder ongelijkheid verstaan wij de scheefheid in de spreiding van welvaart (materieel) en welbevinden (immaterieel), de mate waarin bevolkingsgroepen daarin van elkaar verschillen en de mate waarin mobiliteit in welvaart en welbevinden tijdens het leven of tussen generaties mogelijk is. De huidige coronapandemie en de maatregelen die getroffen worden om verdere verspreiding van het virus te voorkomen, hebben mogelijk ook gevolgen voor deze (on)gelijkheid in Nederland. Het gaat hier zowel om een toe- of afnemende ongelijkheid in welvaart en welbevinden, om verschillen tussen groepen als om mobiliteit in de toekomst.

3.1 Corona en ongelijkheid

De scheefheid in spreiding van welvaart en welbevinden

Uit *De sociale staat van Nederland 2019*, het meest recente overzicht van welvaart en welbevinden in Nederland van vóór de coronapandemie, komt een beeld naar voren van Nederland als welvarend land. De economie draaide op volle toeren, de werkloosheid was laag, de objectieve kwaliteit van leven was hoog, en op gebieden als tevredenheid met het leven en geluk ging het goed (Wennekers et al. 2019). Desalniettemin was er toen ook al sprake van zorgelijke verschillen en bleek het met sommige groepen qua welvaart en welbevinden minder goed te gaan. In het beleidssignalement over de maat-

schappelijke gevolgen van de coronamaatregelen signaleren we een aantal gevolgen die de scheefheid in spreiding van welvaart en welbevinden mogelijk vergroten (SCP 2020).

Qua ongelijkheid in welvaart kijken we naar mogelijk toenemende verschillen op de arbeidsmarkt en in inkomen. Aan het lage uiteinde van de inkomensverdeling vinden we (naast kinderen, 90-plussers en bijstandsgerechtigden) een groep die werkt, maar niet genoeg verdient om ervan rond te kunnen komen (Hoff et al. 2019). Deze groep maakt een derde uit van de mensen die in armoede leven. Het merendeel van deze werkende armen bestaat uit zelfstandigen, deeltijders en oproepkrachten (Vrooman et al. 2018). Deze mensen met een flexibel contract lijken door de coronapandemie extra risico te lopen op het verlies van hun baan/opdracht en minder beschermd te worden door de getroffen maatregelen. In principe valt deze groep ook onder de groep die beschermd moet worden door de Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging Werkgelegenheid (NOW), alleen is het zo dat de werkgever die zijn flexibele krachten niet doorbetaalt, altijd nog goedkoper uit is dan degene die gebruikmaakt van de NOW (90% compensatie voor loondoorbetaling met NOW). Ook werkgevers die twifelen aan hun verdienmodel op langere termijn zullen als eerste, na een vacaturestop, de afbouw van hun personeelsbestand vormgeven door tijdelijke werknemers niet langer in dienst te houden en mensen met een nulurencontract niet

te laten werken. Zij zullen ook eerder geneigd zijn werknemers die nog in hun proeftijd zitten niet aan te nemen, tijdelijke contracten niet om te zetten in vaste aanstellingen en seizoenarbeiders niet aan te nemen (SCP 2020; zie ook Josten 2011).

Ook is er een groep zelfstandigen die zich nu al, of mogelijk op korte termijn, aan de lage kant van de inkomensverdeling bevindt. Al voor de crisis hadden zelfstandigen een bovengemiddeld risico op armoede doordat zij (vanuit concurrentieoogpunt mogelijk noodgedwongen) lage uurtarieven in rekening brachten. Voor zelfstandigen die nu hun klussen kwijt zijn, is de Tijdelijke overbruggingsregeling zelfstandig ondernemers (Tozo) in het leven geroepen om hen van een sociaal minimum te voorzien. Dit bedrag is net voldoende voor alleenstaanden en paren zonder kinderen om in de basisbehoeften te kunnen voorzien, maar niet genoeg om te voorzien in een minimum aan sociale of maatschappelijke participatie (wat hen alsnog formeel arm maakt). Voor alleenstaande ouders en paren met kinderen zijn de normbedragen zelfs ontoereikend voor de basisbehoeften (Hoff et al. 2019).¹ Voor zelfstandigen waarvan de inkomsten mager waren, kunnen de maatregelen echter ook tot een hoger inkomen leiden: in tegenstelling tot bij de reguliere bijstand wordt er bij de Tozo immers niet gekeken naar het inkomen van de partner en het vermogen van het huishouden. Omdat de normbedragen voor de Tozo uniform zijn, bestaat bij gebruik het risico op een mismatch tussen het inkomen en het uitgavenpatroon. Zelfstandigen met een inkomen tegen het minimum aan hebben een uitgavenpatroon dat geënt is op dat minimum, dus daar zal de mismatch meevallen. Degenen die een hoog inkomen hadden maar nu een stevig inkomensverlies lijden, hebben een grote mismatch (hoge hypotheek, etc.) maar zullen waarschijnlijk vaker een vrij persoonlijk vermogen hebben dat ingezet kan worden. Dat neemt de schok van het verlies van bezit en inkomen en de stress en onzekerheid die hier mogelijk mee gepaard gaan niet weg, maar dit vermogen kan wel dienen om de eerste inkomstendaling op te vangen. Naar verwachting zullen vooral zelfstandigen met een gemiddeld inkomen dat net hun uitgaven dekt in de knel komen doordat ze terugvallen tot een inkomen op het sociale minimum en mogelijk vaste lasten hebben die daar niet mee in verhouding staan.

¹ Dit ligt niet zozeer aan de Tozo zelf, maar op de bedragen die de overheid rekent voor het garanderen van een bestaansminimum en die niet toereikend zijn (Hoff et al. 2019). Het bestaande stelsel van toeslagen en kindgebonden overdrachten dient om deze tekorten aan te vullen, maar deze dienen apart te worden aangevraagd en het recht op toeslagen en het kindgebonden budget wordt nog wel getoetst aan het vermogen en het inkomen van een mogelijke partner.

De groep aan de onderkant van de inkomensverdeling gaat dus mogelijk in omvang toenemen, wat ongelijkheid in de hand werkt. De vraag is wat er met de bovenkant gebeurt, want ook veranderingen in welvaart bij de rijkste burgers kunnen ongelijkheid in de hand werken, of juist verminderen. Bij ongelijkheid gaat het namelijk om de scheefheid in de verdeling, oftewel de relatieve verschillen in welvaart en welbevinden tussen de onder- en bovenkant.

De gevestigde bovenlaag in Nederland heeft een hoog inkomen, is vermogend en is bovengemiddeld vaak zelfstandig ondernemer. Daarnaast hebben de leden ervan grote formele en informele netwerken en vaak een koopwoning (Vrooman et al. 2014). De rijkste 10% van Nederland, in termen van inkomen, beschikte in 2017 over 23% van het totale inkomen. Dat aandeel bleef door de crisis en recessie van 2009 heen vrij stabiel (Wildeboer Schut en Ras 2019). Omdat juist zelfstandig ondernemers in de huidige crisis zwaar geraakt worden, en relatief veel mensen met een hoog inkomen zelfstandig zijn, is het denkbaar dat deze groep kleiner gaat worden. In de vorige crisis viel op dat de grootste vermogens daalden (en negatieve vermogens stegen) (Wildeboer Schut 2015). Dat was naar verwachting echter specifiek voor die crisis, die zich in belangrijke mate op de huizenmarkt manifesteerde. De huizenmarkt blijft in de huidige crisis vooralsnog goed overeind, vooral financiële vermogens zullen op dit moment te lijden hebben. Aandelenbeurzen reageerden sterk negatief in de beginfase van de crisis, de opgelopen schade is pas deels weer hersteld en dividenduitkeringen voor aandeelhouders vinden vooralsnog veelal niet plaats. De ontwikkelingen op financiële markten zouden op korte termijn de vermogensongelijkheid kunnen drukken. Het is wel belangrijk om hierbij op te merken dat pensioenvermogens in de tweede pijler doorgaans niet meegerekend worden in de vermogensongelijkheid. Dit vermogen staat ook bloot aan risico's op aandelenmarkten en is verhoudingsgewijs juist groot bij middeninkomens (Caminada et al. 2014). Alles meegerekend ligt het in de lijn der verwachting dat de hoogste inkomens en vermogens in de huidige crisis ook onder druk staan. De vraag die voor het ongelijkheidsvraagstuk van belang is, is de relatieve mate waarin de boven- en onderkant getroffen gaan worden.

Naast de gevolgen voor de verschillen in vermogen worden ook de verschillen in welbevinden mogelijk groter. Dit betreft niet alleen de directe gevolgen van het coronavirus zelf voor de fysieke gezondheid die ongelijk lijken uit te pakken voor verschillende groepen, zoals dat mannen vaker ziek worden en overlijden dan vrouwen, dat mensen die al een aandoening hebben kwetsbaarder zijn, dat er grote regionale verschillen in de verspreiding zijn of dat, zoals uit buitenlands onderzoek naar voren komt, sociaaleconomisch zwakke groepen en mensen met een migratieachtergrond navenant vaker ziek worden en

overlijden (RIVM 2020b; ONS 2020). Het betreft ook de uitwerking op het bredere welbevinden, zoals de mentale gezondheid. Hierbij lijken bestaande ongelijkheden vergroot te worden op basis van een eerste doordenking in het beleidssignalement (SCP 2020).

Allereerst hebben de maatregelen mogelijk voor verschillende groepen een andere uitwerking als het gaat om het ervaren van tijdsdruk, stress en ontspanning. De meeste tijdsdruk en stress ervaren gezinnen die werk en zorg combineren, de minste ervaren 65-plussers (Roeters et al. 2018). Ook hierbij neemt de ongelijkheid tussen huishoudvormen mogelijk toe.

De druk en stress zijn in veel gezinnen onder normale omstandigheden al een punt van zorg (Bucx en Roeters 2018). In gezinnen met thuiswonende kinderen zijn ouders veel tijd kwijt aan zogenoemde ‘verplichtende activiteiten’ en is er weinig vrije tijd, tijd voor jezelf en tijd voor elkaar. Bij een groot deel van de ouders leidt dit tot stress en zorgen (Bucx en Roeters 2018). Deze druk neemt mogelijk toe door thuiswerken en thuislesgeven. Tegelijk komt er bij veel gezinnen tijd vrij wegens het wegvallen van de reistijd die normaal gemoeid is met forenzen (SCP 2020). De vraag is in hoeverre deze tijd gebruikt kan worden voor ontspanning en ontplooiing, of dat deze tijd voor gezinnen ook op de grote hoop van thuiswerken, zorg en onderwijs belandt. Dit alles gebeurt in tijden waarin de draagkracht van gezinnen mogelijk afneemt. Sociale of praktische steun bij vrienden of ouders halen gaat nu moeilijker. De beleving van vrije tijd, die normaal gesproken voor ontspanning kan zorgen, staat zwaar onder druk wegens allerlei afgelaste evenementen, gesloten theaters en concertzalen, uitgaans- en eetgelegenheden, sportclubs, sauna’s en wat al niet meer (SCP 2020).

In huishoudens zonder kinderen was al meer vrije tijd beschikbaar en neemt de beschikbare tijd juist toe door wegvallende forensverplichtingen, wat vanuit die optiek wellicht een stressverlagend effect heeft (RIVM 2019, SCP 2020). De vraag is wel in hoeverre dat ook zo uitpakt, gezien de druk die er staat op de scheiding tussen werk en privé, de mogelijk veranderende ervaring van de ‘vrije tijd’ als echt ‘vrij’ en de (on)mogelijkheden om de gebruikelijke en gewenste vormen van vrijetijdsbesteding uit te oefenen (SCP 2020). Ook zullen er verschillen zijn tussen werkgevers in de mate waarin ze rekening houden met en mogelijkheden bieden voor de combinatie van werk en privé en de tijdsdruk of stress die de huidige situatie oplevert. Die verschillen tussen het beleid van werkgevers kan doorwerken in het welbevinden van werknemers (en hun gezinnen).

Het mogelijke effect van corona op de ongelijkheid in psychische gezondheid gaat verder dan veranderende stressniveaus tussen huishoudvormen. Mensen die al relatief veel psychische problemen hadden, kunnen hier

door de coronapandemie en de maatregelen sterker last van krijgen (al zien we ook signalen dat sommigen juist opleven van bijvoorbeeld de rust die de crisis op straat brengt [SCP 2020]). We noemen drie groepen als voorbeeld. Onder mensen die al een psychiatrische aandoening hadden, kan de maatregel om sociale afstand tot elkaar te houden leiden tot stress, angst, boosheid en frustratie en verveling, zeker als de periode langer (dan tien dagen) duurt. Deze gevolgen kunnen ook daarna aanhouden (Brooks et al. 2020; Fiorillo en Gorwood 2020). De tweede groep betreft statushouders en mensen die in de asielopvang verblijven. Zij hebben ook veelal meer psychische problemen dan de algemene bevolking in Nederland (zie bijv. Wijga et al. 2019). Op dit moment verblijft deze groep langer in de opvang, wat nadelige gevolgen kan hebben voor hun psychische welbevinden (Weeda et al. 2018; Ghorashi 2005; Phillimore 2011). De laatste groep mensen die al relatief veel last hadden van psychische problemen, zijn degenen die in een emotioneel, seksueel of fysiek gewelddadige thuissituatie verkeren (Marquet et al. 2006; De Graaf en Wijsen 2017). Ook zij zullen hun problemen zien verergeren door het advies vooral thuis te blijven en het wegvallen van formele en informele hulp en ondersteuning.

Groepen met cumulatieve kwetsbaarheden

De gevolgen van alle maatregelen zoals geschetst in dit beleidssignalement in ogenschouw nemend, zijn er, naast de ouderen die relatief veel gezondheidsrisico’s lopen, een aantal groepen die er qua kwetsbare positie uitspringen. Dit zijn degenen met een zwakke sociaaleconomische positie (qua opleiding, inkomen of arbeidsmarktpositie), eenoudergezinnen en migranten (zowel asielzoekers als inwoners met een migratieachtergrond).

Sociaaleconomisch zwakke groepen

Sociaaleconomisch zwakke groepen betreffen burgers die een onzekere positie op de arbeidsmarkt kennen (zoals flexwerkers of mensen met een tijdelijke aanstelling), mensen met een beperkt inkomen en/of vermogen en mensen met een lage opleiding. Het gaat ook over mensen met beperkingen, die bijvoorbeeld beschut of aangepast werk nodig hebben, of om mensen die bijvoorbeeld zorg of dagbesteding gebruiken, soms in combinatie met werk. Daarbij wordt veelvuldig geleund op voorzieningen in het sociaal domein, waar gemeenten sinds de decentralisaties in de langdurige zorg, de jeugdzorg en op de arbeidsmarkt verantwoordelijk voor zijn. De evaluatie van bijvoorbeeld de Participatiewet (Van Echteld et al. 2019) liet zien dat minder mensen met beperkingen aan het werk zijn gekomen in de achterliggende jaren; diegenen die wel werk vonden, kwamen in grotere aantallen terecht in tijdelijk werk en flexwerk. Hun positie was dus al verzwakt. Sinds het uitbreken van de pandemie en de maatregelen van de overheid is een groot deel van de voorzieningen in

het sociaal domein weggevallen, hetgeen de positie van de mensen die daar een beroep op moeten doen verder kan verzwakken. Het uitblijven van zorg, begeleiding of ondersteuning kan zo de kansenongelijkheid voor deze groepen groter maken.

Als het meer specifiek over kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt gaat, komen ook vrij snel de flexibele krachten in het vizier. In de huidige situatie lopen zij nog meer risico op het verlies van baan, inkomen en het daarmee gepaard gaande vermogen en op armoede dan mensen die een vast contract hebben. Ook zelfstandigen lopen een verhoogd risico op inkomensverlies (al kan onder zelfstandigen met een laag inkomen de Tozo op de korte termijn juist het inkomen doen toenemen). Zelfstandigen zonder personeel blijken vaak weinig buffer te hebben om een periode zonder werk te kunnen overbruggen (TNO 2020). De kwetsbaarheid van flexibele krachten in de huidige situatie komt bovenop hun structurele kwetsbaarheid. Mensen die opeenvolgende flexibele contracten hebben, zijn vaak laagopgeleid, hebben vaak een lager inkomen en hebben minder kans om vermogen op te bouwen (Olsthoorn 2015). Juist deze groep, die naar verwachting het minst baat heeft bij de NOW, heeft waarschijnlijk weinig buffers om de klap mee op te vangen. Flexibele krachten kennen dus vaak een cumulatie van kwetsbaarheden.

Kinderen en jongeren uit gezinnen met een zwakke sociaaleconomische achtergrond lopen meer risico op negatieve effecten van de maatregelen in het onderwijs. Zo is een randvoorwaarde voor de continuïteit van het onderwijs in deze periode, dat leerlingen thuis beschikken over een internetverbinding en een pc, laptop of tablet waarmee ze digitaal onderwijs kunnen volgen. Ruim 10% van de basisschoolleerlingen in Nederland leeft in armoede (Hoff 2017); in hun gezinnen zullen de middelen die nodig zijn om goed onderwijs te volgen lang niet altijd aanwezig zijn. Dit zal ook gelden voor een groep middelbare scholieren en studenten die in deze cijfers niet is meegenomen. Ook wat andere randvoorwaarden thuis betreft (een rustige leer/werkplek, ondersteuning van ouders) zijn kinderen van laagopgeleide ouders en met lage huishoudinkomens steeds in het nadeel. Zij krijgen thuis minder ondersteuning van hun ouders (begeleiding bij huiswerk, belangstelling voor prestaties en welzijn op school), bij de weggevallen eindtoets presteren zij vaak beter dan het schooladvies formuleert en zij krijgen minder culturele stimulans (taalvaardigheid ouders, boeken in huis) (CBS 2018; Vogels 2002, Herweijer en Vogels 2004, 2013). Uit een eerste studie naar hoe zich dit ten tijde van de coronacrisis ontwikkelt, komt hetzelfde beeld naar voren. Sociaaleconomisch zwakke leerlingen krijgen minder ondersteuning van hun ouders met het thuisonderwijs en beschikken ook over minder materiële

middelen (bijv. een eigen computer) (Bol 2020). Dit komt mede doordat laagopgeleide ouders zichzelf veelal minder goed in staat achten hun kinderen te helpen bij het schoolwerk.

Daarnaast lijkt de taakgerichtheid van het onderwijs digitaal moeilijker waar te maken en zijn de negatieve gevolgen van minder taakgerichte onderwijstijd doorgaans groter voor jongeren uit gezinnen met een lage sociaaleconomische status (Kyriakides et al. 2013, 2019). In het voortgezet onderwijs gaat het daarbij om ongeveer 13% van de leerlingen (CPB 2017). Dat betekent dat deze jongeren relatief grote leerachterstanden hebben, wat mogelijk de aansluiting op het volgende schooljaar of de overgang naar vervolgonderwijs moeilijker maakt. Ook mbo-studenten uit economisch zwakke gezinnen zijn in de lage niveaus oververtegenwoordigd en hebben voor hun studiesucces baat bij direct contact, directe ondersteuning en uitleg, iets wat in de huidige situatie niet mogelijk is (SCP 2020).

Ook jongeren die op een laag niveau in het voortgezet onderwijs zitten, de vmbo'ers, lijken slechter af: zij ontvangen van hun ouders minder ondersteuning bij het leren dan vwo'ers (Bol 2020). De groep middelbaar opgeleide jongeren, mbo-studenten, loopt ook mogelijk meer risico door de coronapandemie en de maatregelen. De arbeidsmarktpositie van mbo'ers is conjunctuurgevoelig (al speelt dit in sommige sectoren meer dan in andere, ROA 2019). De economische crisis die hun boven het hoofd hangt, bemoeilijkt een goede start op de arbeidsmarkt. Aan de andere kant: een ongunstiger arbeidsmarktpositie kan zich ook vertalen naar doorstroom binnen het mbo naar een hoger niveau of een vervolg in het hbo (Belfi et al. 2018); daarmee verhogen studenten wellicht juist hun arbeidsmarktkansen.

Eenoudergezinnen

Naar verwachting speelt het onderbreken van werk voor zorgtaken en thuischoling, met alle gevolgen voor stress van dien, het meest in eenoudergezinnen waar de ouder nu zonder opvang en school voor de kinderen geacht wordt thuis te werken (SCP 2020). Werkenden uit eenoudergezinnen hebben daarnaast een verhoogd risico op armoede en financiële stress en maken bovengemiddeld gebruik van jeugdzorg (met en zonder verblijf) (Vrooman et al. 2018; CBS 2019). Deze gezinnen zijn dus op meer vlakken kwetsbaar (Vrooman et al. 2018; CBS 2019). De toereikendheid van de nu in het leven geroepen tegemoetkoming voor verlies aan inkomen onder zelfstandigen is voor alleenstaande ouders met kinderen ook niet voldoende voor het garanderen van een bestaansminimum (Hoff et al. 2019). Eenoudergezinnen ervaren sowieso al meer stress dan andere gezinnen (Bucx 2011; Sadiraj et al. 2019) en dit zal naar verwachting nu toenemen.

Mensen met een migratieachtergrond

Asielzoekers die nu in de opvang zitten, vormen een kwetsbare groep – op dit moment en qua latere positie in Nederland indien zij een tijdelijke verblijfsvergunning zouden krijgen. Zij lopen op dit moment achterstand op in participatiemogelijkheden, psychische gezondheid, kwaliteit van leven en in de opbouw van hulpbronnen en (sociaal en cultureel) kapitaal om hun toekomst in Nederland vorm te geven (zie ook hoofdstuk 2 *Participeren*).

Ook mensen met een migratieachtergrond die al lang in Nederland wonen, evenals hun kinderen, zijn wegens hun positie mogelijk kwetsbaarder voor de gevolgen van de coronapandemie dan mensen zonder deze achtergrond. Ten eerste hebben mensen met een migratieachtergrond vaker een flexibele aanstelling (Vrooman et al. 2018; CBS 2020a), waardoor zij economisch kwetsbaar zijn. Ook leven gezinnen met een migratieachtergrond vaker in armoede, wat de thuisscholingsmogelijkheden van hun kinderen beperkt. Op de andere randvoorwaarden voor goed thuisonderwijs steken de kinderen minder gunstig af (een rustige leer/werkplek, ondersteuning van ouders, belangstelling voor schoolprestaties en culturele stimulans) dan kinderen van ouders zonder migratieachtergrond (Vogels 2002, Herweijer en Vogels 2004, 2013). Studenten met een niet-westerse achtergrond zijn op het punt van studiesucces een kwetsbare groep binnen het hoger onderwijs; zij weten de opleiding minder vaak met succes af te sluiten, vooral in het hbo, ook al wordt het verschil ten opzichte van studenten zonder migratieachtergrond wel langzamerhand geringer (Inspectie van het Onderwijs 2020). Studenten met een niet-westerse achtergrond zijn voor hun studiesucces sterker afhankelijk van hun leeromgeving, zoals een kleinschalige opzet en goede contacten tussen student en docent (Wolff 2013). Doordat deze zaken mogelijk onder druk komen te staan bij onderwijs op afstand, kan dat negatieve gevolgen hebben voor de studievoortgang van deze groep.

Mobiliteit in welvaart en welbevinden

De gevolgen van de coronacrisis voor de mogelijkheden tot mobiliteit binnen en tussen generaties (de mate waarin mensen het gedurende hun leven beter krijgen en de mate waarin hun kinderen het beter krijgen) worden waarschijnlijk pas op de langere termijn duidelijk. Hierbij is het van belang hoelang welke maatregelen van kracht blijven, hoelang het virus blijft rondwaren en welk economisch herstelscenario zoals geschetst in de vier opties van het CPB werkelijkheid wordt (CPB 2020a). Sommige gevolgen die eerder zijn geschetst – zoals de toegenomen eenzaamheid onder ouderen of de stress in thuiswerkende en thuislerende gezinnen – verdwijnen wellicht gelijk weer zodra de maatregelen versoepeld worden. Andere gevolgen, zoals het verlies van inkomen en het belanden in armoede, het oplopen van gezondheidsschade die niet meer te

repareren valt of een negatieve uitwerking op de arbeidsmarkt- en opleidingskwalificaties van jongeren, zijn van langduriger aard. We geven hieronder – met de slag om de arm dat hoe langer de toekomsttermijn, hoe dikker het koffiedik – op basis van het beleidssignalement één uitgewerkt voorbeeld van een gebied dat met mogelijk langdurige gevolgen te kampen heeft: het onderwijs.

Voor een specifieke groep jongeren in het middelbaar onderwijs lijkt de kans op schooluitval toe te nemen. De band met school zal voor een deel van de leerlingen minder sterk zijn dan voor de schoolsluiting. Wanneer deze scholen vanaf 2 juni deels open gaan, zal van een geringere betrokkenheid bij school mogelijk sprake blijven, hetgeen een belangrijke voorspeller van voortijdige schooluitval is (De Witte et al. 2014). Tegelijk zijn deze jongeren nog wel leerplichtig. Het probleem van schooluitval lijkt groter bij mbo'ers die niet langer leerplichtig zijn. Voor de tanende motivatie van een groep mbo-studenten moet worden gevreesd nu de praktijk en het praktisch leren en toepassen van het vak er vaak bij in schieten en de mbo's pas vanaf 15 juni 2020 weer beperkt open gaan. Veel jongeren willen liever werken en juist in het beroepsonderwijs zijn jongeren vooral gemotiveerd door de praktijk en de praktische vakken (Turkenburg 2014). Niet gemotiveerd zijn leidt vaak tot uitval en de kans dat daarna de studiedraad weer wordt opgepakt, is klein. Maar ook als de opleiding wel afgemaakt wordt, wacht veel mbo-studenten wellicht een moeilijke start op de arbeidsmarkt. De arbeidsmarktpositie van mbo'ers is conjunctuurgevoelig, al wordt de ene sector op dit moment en tijdens de voorspelde economische crisis mogelijk meer geraakt dan de andere sector (ROA 2019). Vanuit dit opleidings- en arbeidsmarkt-perspectief zou het interessant zijn om te kijken welke sectoren naar verwachting eerder weer zullen opleven tijdens of na de crisis en waar dus arbeidskrachten als eerste nodig gaan zijn. Tegelijk neemt de motivatie om door te leren in het mbo naar een hoger niveau of een vervolg in het hbo toe bij een recessie (Belfi et al. 2018) en dat kan de arbeidskansen van studenten wellicht juist verhogen. Regelingen maken het ook mogelijk dat mbo-studenten hier volgend jaar al aan mogen beginnen, terwijl zij het mbo nog moeten afronden. De vraag is echter of het hun gaat lukken om aansluiting te vinden in het hbo en daarnaast hun mbo af te ronden (SCP 2020). We zien juist de laatste jaren dat mbo-studenten die naar het hbo doorstromen minder vaak succesvol zijn en moeite hebben om een goede aansluiting te vinden (Herweijer en Turkenburg 2016). Voor leerlingen in groep 8 (circa 175.000 leerlingen, DUO 2020) is er nog een ander gevolg van de coronacrisis: het schooladvies is bepalend geworden voor het advies voor het voortgezet onderwijs. Dat advies kan immers niet meer herzien worden op grond van de (geschrapte) centrale eindtoets. In het schooljaar 2018/2019 werd bijna

10 % van de schooladviezen na de centrale eindtoets nog naar boven bijgesteld (ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen 2020). Onderzoek over het schooljaar 2016/2017 heeft laten zien dat leerlingen uit de laagste inkomensgroep vaker een naar boven bijgesteld advies krijgen dan leerlingen uit de hoogste inkomensgroep (CBS 2018). Het wegvallen van de mogelijkheid tot bijstelling van het advies pakt daarom mogelijk ongunstiger uit voor leerlingen uit de laagste inkomensgroep.

Tot slot: het centraal eindexamen vervalft voor de eindexamenleerlingen in 2019/2020. Het diploma wordt uitgereikt op basis van de resultaten van de schoolexamens. Uit recent onderzoek van de Inspectie van het Onderwijs (2020) blijkt dat het niveau van deze schoolexamens wat achter lijkt te blijven bij dat van het centraal eindexamen. De kans bestaat dat door de resultaten van de school-examens als basis voor het diploma te nemen, een deel van de leerlingen zal slagen die anders gezakt zouden zijn. Dit kan betekenen dat zij instromen in een voor hen te moeilijke studie in het vervolgonderwijs, en daardoor tegen studievertraging oplopen, moeten afstromen naar een lager niveau of de studie niet afmaken. Aan de andere kant kan het kansen bieden voor scholieren met examen-vrees of laatbloeiers.

Kortom, leerlingen en studenten die nu achterstanden oplopen of uitvallen, of die nu onder andere condities de stap naar vervolgonderwijs of arbeidsmarkt maken, zouden qua opwaartse mobiliteit wel eens negatieve gevolgen van de huidige situatie kunnen ondervinden. Het is echter nog te vroeg om te weten of dit daadwerkelijk het geval gaat zijn.

3.2 Conclusie corona en ongelijkheid

De coronacrisis grijpt in op bestaande ongelijkheden, verschillen tussen groepen en kwetsbaarheden die het SCP al langere tijd constateert in de Nederlandse samenleving. Alhoewel het nog te prematuur is om de precieze effecten in beeld te hebben, zien we een verhoogd risico dat bestaande verschillen tussen groepen en ongelijkheden zich verdiepen, maar dat er ook nieuwe verschillen ontstaan. Voorbeelden van die bestaande ongelijkheden zijn mensen die afhankelijk zijn van voorzieningen in het sociaal domein, zoals ondersteuning op de werkplek of jeugdzorg, maar ook mbo'ers en laaggeschoolden, die reeds voor corona een zwakkere positie op de arbeidsmarkt hadden in veelal tijdelijke en flexcontracten. Hetzelfde geldt voor zzp'ers met geringe sociale bescherming en mensen met arbeidsbeperkingen. Al eerder wezen het SCP en anderen op het groeiende aandeel van mensen in tijdelijk en flexwerk die een kwetsbare positie zouden hebben bij de eerstvolgende crisis (Vrooman et al. 2018;

Wennekers et al. 2019; Commissie Regulering van Werk 2020; Hoff et al. 2019). Dat zien we nu bewaarheid worden. Daar komt bij kijken dat dit vaak mensen zijn die lager geschoold zijn, en ook minder vaak aan om- en bijscholing doen dan wo'ers en hbo'ers (Maslowski 2019). Duurzame inzetbaarheid is in Nederland nog steeds in beperkte mate aanwezig en dat kan zich nu voor deze groep wreken. Als vraag en aanbod in bepaalde sectoren blijvend veranderen, is aannemelijk dat mensen ook een ander type baan moeten gaan zoeken en ligt er een groot scholingsvraagstuk in het verschiet. We weten ook dat werkgevers in een tijd van crisis niet geneigd zijn daarin te investeren of extra middelen te steken in het begeleiden van werk naar werk (Van Echtelt 2019). Dat bleek bij de vorige crisis. Het is dus belangrijk al te investeren voordat het crisis is, wat deze kwestie nu zorgwekkend maakt.

We zien echter ook nieuwe verschillen tussen groepen, bijvoorbeeld tussen gezinnen – voorheen als niet kwetsbaar geduid – waar het thuisonderwijs, de zorg voor ouderen, thuiswerken gecombineerd met onzekerheid over baan- of inkomensverlies leiden tot een cumulatie van financiële, sociale en psychische problemen in korte tijd, en samenwonende stellen, waarvoor het online en forensvrije werken juist ruimte biedt. Ook verschillen die wat minder diep leken te worden, zoals opleidingsverschillen tussen jongeren met en zonder niet-westerse migratieachtergrond, kunnen opnieuw onder druk komen te staan vanwege het belang voor niet-westerse migranten om direct contact met docenten te hebben en de vaak suboptimale leeromstandigheden thuis. Hetzelfde geldt voor het wegvallen van de eindtoets, wat nadeliger kan uitpakken voor kinderen met laagopgeleide ouders.

Ook voordat de coronacrisis de ongelijkheid tussen burgers en groepen op sommige gebieden verder op scherp zette, stond ongelijkheid al hoog op de politieke agenda. De ongelijkheid in de Nederlandse samenleving was onder druk van veranderingen in onze samenleving al op onderdelen vergroot, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt, zoals we al schetsten (zie voor een overzicht: Grusky en Hill 2018). Voorbeelden van onderliggende maatschappelijke veranderingen die daar mogelijk debet aan zijn, zijn technologische ontwikkelingen (zoals de voortschrijdende digitalisering), economische ontwikkelingen (zoals de combinatie van afnemende economische groei en toenemende private vermogensongelijkheid) en veranderende politieke ideologieën (zoals de flexibilisering van de arbeidsmarkt).

Het is van belang om bij de besluitvorming in de komende tijd rekening te houden met deze verschillen tussen groepen en niet te snel er van uit te gaan dat wie voor de crisis kwetsbaar was, dat erna ook is en andersom, en dat bestaande ongelijkheden hetzelfde zullen blijven.

De evaluaties van de decentralisaties in het sociaal domein lieten al voor corona zien dat bijvoorbeeld de positie van mensen met arbeidsbeperkingen achteruit ging. De crisis komt daarbovenop, dus speciale aandacht voor het sociaal domein lijkt voor hen geboden. Inzichten in de kansen en risico's van verschillende groepen, de mate waarin ongelijkheden tussen deze groepen worden vergroot en mogelijk over meerdere terreinen cumuleren en het meenemen van deze inzichten in de afbouw van maatregelen en het herstel en aanpassing van de samenleving aan de nieuwe situatie, is cruciaal om polarisatie te verminderen en daarmee de kwaliteit van onze samenleving te bevorderen.

4 Sociale cohesie

Sociale cohesie is een van de kernbegrippen van de sociologie en kent derhalve tal van definities. Uiteindelijk gaat het om de mate waarin we met elkaar en met ons land verbonden zijn, hoe we met elkaar omgaan en of we wel of niet langs elkaar heen leven (zie bijv. Völker et al. 2006; Ultee 2006). Niet alleen is enige mate van sociale cohesie nodig om de samenleving op orde te houden (het zorgt voor sociale orde, stabiliteit, solidariteit, vertrouwen en veiligheid), de sociale verbindingen van mensen vormen voor henzelf ook een bron van kwaliteit van leven en van sociaal kapitaal (als hulpbron). Over een mogelijke toename van sociale cohesie ten tijde van de coronacrisis is veel te doen.

4.1 Corona en sociale cohesie

De kernbegrippen die bij het maatschappelijke vraagstuk van sociale cohesie passen, zijn ook de kernbegrippen van de aanpak van de bestrijding van het coronavirus geworden: samen, solidariteit, iedereen doet mee, kijkt naar elkaar om, houdt rekening met elkaar. Het kabinet roept ons er steeds toe op, bijvoorbeeld: 'We moeten dit echt met 17 miljoen mensen doen. Samen komen we deze moeilijke periode te boven. Let een beetje op elkaar' (Rijksoverheid 2020a). Er zijn dan ook tekenen dat de sociale cohesie in deze tijden toeneemt.

Ten eerste houden mensen, bedrijven en instellingen zich over het algemeen goed aan de maatregelen (zie bijv.

Engbergsen et al. 2020; RIVM en GGD-GHOR 2020). Dit kan worden gezien als teken van een positieve uitwerking op of van de sociale cohesie in Nederland en als teken van solidariteit met kwetsbare groepen en mensen die in de zorg werken.

Ook de talloze rap opgerichte burgerinitiatieven om boodschappen te doen voor kwetsbaren, onbekenden te bellen die eenzaam zijn of initiatieven die alle vraag en aanbod aan vrijwillige inzet bij elkaar brengen, zijn tekenen van sociale cohesie. De bereidheid om hulp aan te bieden lijkt onder de deelnemers aan een zelfaangemeld-panelonderzoek vooralsnog groot (Engbergsen et al. 2020). Wel moet de kanttekening worden geplaatst dat het onbekend is om hoeveel initiatieven het gaat, hoeveel mensen hier daadwerkelijk aan meedoen en wat de duurzaamheid ervan is. Daarnaast lijkt hierbij soms uit het oog verloren te worden dat 25% tot 40% van deze mensen voor de coronacrisis ook al vrijwilligerswerk verrichtte en dat een groot deel ook mantelzorg verleent (Kuyper et al. 2019; Roeters et al. 2018). In die zin was Nederland dus al een behoorlijk cohesieve samenleving voordat de coronapandemie uitbrak. De vraag is of, als de instellingen en verenigingen waarvoor mensen dat werk deden weer open gaan, mantelzorg voor dierbaren weer kan en zaken als reistijd voor het werk weer een deel van tijd opvragen, de initiatieven waar deze mensen tijdens de coronacrisis mee zijn gestart, doorgang kunnen blijven vinden.

Ook het invoeren van maatregelen om het directe economische leed te verzachten onder sommige groepen (zoals ondernemers of zzp'ers), die weinig randvoorwaarden kennen en die niet op groot burgerlijk verzet of protest stuiten, kan gezien worden als teken van solidariteit en sociale cohesie. Wel doemt hierbij gelijk de vraag op naar de houdbaarheid van deze solidariteit. Als de economische recessie flink wordt, het herstel op zich laat wachten en meer mensen zelf in de portemonnee worden getroffen, is de vraag hoe lang die solidariteit met, bijvoorbeeld, ondernemers en zzp'ers groot blijft. De keuzes voor de doelen waar het schaarser wordende publieke geld dan naartoe moet gaan, kunnen de solidariteit met sommige groepen vergroten en andere verkleinen.

Veel contacten die voorheen offline plaatsvonden, vinden nu online plaats, zoals gesprekken met vrienden, vergaderingen, borrels en andere bijeenkomsten met collega's en het contact met familieleden die geen deel uitmaken van het huishouden. De afgelopen twee decennia is veel geschreven en gezegd over de kansen en risico's met betrekking tot online contacten: hoe ze tot meer of minder eenzaamheid kunnen leiden of hoe ze tot meer of minder scheidslijnen zouden kunnen leiden (zie bijv. Vermeij en Den Ridder 2016). De resultaten van studies zijn verschillend en bovenal kunnen de effecten veranderen naarmate de technologische ontwikkelingen in beeld en geluid verder gaan. Ook zijn ze lastig te generaliseren naar de huidige crisis: de (tijdelijke) vervanging van offline contacten door online contacten met degenen met wie normaal gesproken offline contact wordt onderhouden, was zelden zo massaal. De mate waarin dit de sociale cohesie gaat bevorderen of verminderen en het sociale kapitaal gaat vergroten of verkleinen, is onbekend.

Sociale cohesie betreft niet alleen de verbondenheid met anderen, het gaat ook om de verbondenheid met de samenleving als geheel. Uit *Denkend aan Nederland* bleek dat Nederlanders veel gemeenschappelijke identificatiepunten hebben in de natuur, de samenleving en de wijze waarop we onze vrijheid bovenaan zetten (Breugelsdijk et al. 2019; Nationaal Comité 4 en 5 mei en SCP, 2020). Alhoewel de invulling daarvan kan verschillen, is er ook behoefte om die gemeenschappelijkheid tot uiting te laten komen. Een EK voetbal, het Eurovisie Songfestival, Koningsdag of Dodenherdenking geven daar blijk van. Het afgelasten van deze evenementen kan dus een negatieve uitwerking hebben op de sociale cohesie. Tegelijk zien we dat de online edities van bijvoorbeeld de Nationale Dodenherdenking op de Dam of de online viering van Koningsdag druk worden bekeken en gedeeld.

Tot slot kan ook het feit dat we in een crisissituatie zijn beland an sich gevolgen hebben voor de mate van sociale cohesie en gevoelens van saamhorigheid en verbondenheid.

Naar de gevolgen van een crisis voor de sociale cohesie is op zich na vorige crises veel onderzoek gedaan. Zo liet Engels onderzoek onder een grote groep slachtoffers en getuigen van de aanslagen in Londen in 2015 zien dat er in tijden van crisis eerder sprake is van collectieve weerbaarheid dan van egocentrisme. Het ervaren van gevaar leidde ertoe dat mensen zich meer als groep definiëren en dat er een gevoel van gezamenlijkheid ('from me to us', Dury et al. 2009, p. 66), hulpvaardig gedrag en het zorgen voor anderen ontstond. In de tijd na 9/11 waren er in de Verenigde Staten ook tekenen te ontdekken van toegenomen saamhorigheid, onderlinge solidariteit en wederzijdse hulp en vertrouwen (zie bijv. Putman 2002 of Woods 2011). Een analyse van de data uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven liet echter zien dat in Nederland na de ramp met de MH17 de in de enquête gerapporteerde tevredenheid met de samenleving, de richting van het land en het onderlinge sociale vertrouwen niet toenam (Dekker 2015). De kwalitatieve poot van het onderzoek toonde wel positieve signalen over een fatsoenlijke en respectvolle onderlinge omgang en saamhorigheid. In hoeverre hier lessen uit te trekken zijn is onduidelijk, omdat deze eerdere crises op tal van aspecten (acute en eenmalige nood, verliezen op één dimensie, geen verbod om samen te scholen, duidelijker aanwijsbare extern te identificeren vijand etc.) verschillen van de huidige situatie.

Naast bovengenoemde mogelijke brede effecten zien we in het beleidssignalement dat de maatregelen ook een aantal concrete maatschappelijke gevolgen hebben die de sociale cohesie nu, en op termijn, onder druk kunnen zetten (SCP 2020). Deze vallen onder drie brede noemers: de sluiting van verbindende instituties, de verminderde participatie tussen groepen en toenemende eenzaamheid.

Ten eerste is een aantal instituties waaraan een cohesieve werking wordt toegedicht (zowel binnen bevolkingsgroepen als tussen bevolkingsgroepen), gesloten. Het gaat hierbij om ontmoetingskansen met anderen en de verbindende werking van sport, cultuur en vrijwilligerswerk en de sluiting van instituties als onderwijsinstellingen en kerken (SCP 2020). De mate waarin dit een eroderende werking op de sociale cohesie heeft, zal afhangen van hoe lang de maatregelen van kracht blijven en de ontmoetingskansen daarmee blijvend afnemen. Ook is de vraag in hoeverre mensen terugkeren en zich weer verbinden met verenigingen en organisaties waar zij een aantal weken of maanden niet komen en hoeverre deze verenigingen en organisaties tegen die tijd dan nog bestaan (zie bijv. Hoeijmakers en Van Kalmthout 2020; VSCD 2020). Daarnaast zijn er ook verbindende instituties die mogelijk nu in belang toenemen, zoals het toegenomen live kijken van bepaalde tv-programma's (bijv. toespraken van de minister-president of de koning) (SKO 2020) of het vinden van online alternatieven voor bijvoorbeeld kerkelijke vieringen.

Ten tweede gaat sociale cohesie over de verhoudingen tussen groepen, bijvoorbeeld tussen ouderen en jongeren, tussen mensen met en zonder migratieachtergrond, tussen groepen met en zonder psychische problemen, tussen groepen met en zonder grote inkomensverliezen – in het algemeen en op de arbeidsmarkt in het bijzonder. Tussen sommige van deze groepen bestaat meer wrijving dan tussen andere voor de coronacrisis. Zo bestaat er van oudsher weinig wrijving tussen ouderen en jongeren (Vrooman et al. 2014), maar de vraag is of dat zo blijft nu jongeren (die minder risico lopen) mogelijk het gevoel krijgen thuis moeten blijven ter bescherming van ouderen (en andere kwetsbaren), terwijl ook steeds duidelijker wordt dat op de langere termijn de kansen van jongeren op ontwikkeling en werk kleiner kunnen worden (SER 2019; zie ook hoofdstuk 3 *Ongelijkheid*). Tussen asielzoekers en de ontvangende bevolking zou meer wrijving kunnen ontstaan als de inburgering en de opbouw van overbruggende contacten stopt door de maatregelen in de asielketen (SCP 2020), als de stilgevallen inburgeringstrajecten zorgen voor meer (ervaren) druk op de woningmarkt of als de huidige coronapandemie tot een grote toename in het aantal asielzoekers leidt. En verder ontstaan mogelijk wrijvingen tussen nieuwe groepen: tussen mensen die wel en niet immuun zijn voor het virus, of tussen mensen die wel en geen (in de ogen van anderen genereuze of ontorechte) overheidssteun ontvangen of tussen mensen die wel en geen goede thuiswerkfaciliteiten hebben en steun ontvangen van de werkgever in de huidige situatie. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de tegemoetkoming aan zzp'ers en ondernemers die voorheen prima verdienden. Hierbij is het deels de vraag in hoeverre deze intergroepsverhoudingen gevolgen zullen hebben voor de mate van solidariteit met de getroffen binnen de groepen die gebruik willen maken van collectieve regelingen en de mate waarin burgers bereid zijn en blijven hun gedrag aan te passen ten faveure van het welzijn van de ander.

Met betrekking tot eenzaamheid treffen de maatregelen vaak de groepen die al eenzamer waren dan andere mensen, zoals ouderen, verpleeghuisbewoners en mensen met een aandoening (SCP 2020). Bij mensen uit deze groep die nog thuis wonen, wordt op bezoek gaan sterk afgeraden en bij mensen die in een (verpleeg)zorginstelling wonen is bezoek verboden. Het ontbreken van deze sociale contacten vergroot de gevoelens van eenzaamheid (Van Campen 2017 en Verbeek-Oudijk 2017; Wennekers et al. 2019). De groep die nog thuis woonde was weliswaar kwetsbaar, maar met mantelzorgen en thuiszorg konden zij nog goed uit de voeten. Door het wegvallen van deze bezoekjes of het veranderende karakter ervan, raken zij nu mogelijk versneld in een isolement en maken ze minder deel uit van de samenleving.

4.2 Conclusie corona en sociale cohesie

De uitwerking op de sociale cohesie en onderlinge solidariteit kan twee kanten opgaan. Aan de ene kant zijn er tekenen van toenemende cohesie en solidariteit, aan de andere kant zijn er vragen over de daadwerkelijke omvang hiervan en hoe resistent deze zijn tegen een langere duur van beperkende maatregelen en een zware economische recessie. Duidelijk is dat de pijlers van sociale cohesie – de toegankelijkheid van verbindende instituties, onderlinge verhoudingen tussen groepen en het tegengaan van gevoelens van eenzaamheid en isolatie – regelmatig onder druk komen te staan. Deze gevolgen van de coronacrisis stapelen zich bovenop de maatschappelijke veranderingen waarvan men al eerder vreesde dat deze de sociale cohesie onder druk zetten (bijv. de toenemende diversiteit in de achtergronden van steeds meer burgers, de afbrokkeling van voorheen verbindende instituties, zoals kerkgenootschappen of vakbonden, of de groeiende individualisering, toenemende polarisatie van opvattingen, ongelijkheid, flexibilisering van de arbeidsmarkt, globalisering en digitalisering, zie o.a. Kuyper et al. 2019; Jennissen et al. 2018; Van den Broek et al. 2016). Gezien het grote belang van voldoende sociale cohesie voor een samenleving van voldoende kwaliteit en voor de weerbaarheid van onze collectieve voorzieningen dienen ook overheidsmaatregelen rekening te houden met mogelijke cohesie-ondermijnende processen. Dit speelt bijvoorbeeld bij de afbouw van de maatregelen, bij het bepalen wie in welk tempo met elkaar activiteiten mogen ondernemen, en bij het vormgeven van de tijdelijke samenleving en hoe je daarin activiteiten kunt bevorderen die bijdragen aan meer duurzame betrokkenheid bij elkaar. Daarbij zal het deels gaan om het in stand houden van tijdens de crisis ontstane sociale initiatieven, maar deels ook om het herstel van eerdere vrijwillige inzet, zoals mantelzorg of het weer oppakken van vrijwilligerswerk in de sport- en cultuursector.

5 Onzekerheid

Onzekerheid gaat over de (ervaren) onvoorspelbaarheid van de toekomstige leefsituatie en een (ervaren) gebrek aan eigen invloed hierop. Het kan gaan om onzekerheid over het eigen leven, maar ook om onzekerheid over hoe de samenleving eruit komt te zien en of het allemaal wel goed komt.

De coronapandemie is bij uitstek een gebeurtenis waarbij de voorspelbaarheid van de toekomstige leefsituatie afneemt en daarmee de kansen op ervaren onzekerheid toenemen. Het leven van alledag is drastisch veranderd, de veranderingen doen zich op bijna alle terreinen voor, het is onbekend is hoe lang het nog duurt en hoe ons land en ieders leven er daarna uitziet.

Onzekerheid kan negatieve en positieve gevolgen hebben voor de kwaliteit van leven van mensen (Hillen et al. 2017). In eerste instantie denken we snel aan negatieve gevolgen voor de kwaliteit van leven, bijvoorbeeld gevoelens van stress, angst, hulpeloosheid of onmacht. Echter, een onzekere situatie kan ook een positieve uitwerking op mensen hebben, zoals het ervaren van nieuwe mogelijkheden of kansen of het actief de strijd aangaan met ontstane problemen en deze het hoofd bieden. Naast gevolgen voor het leven van burgers, kan onzekerheid ook negatieve en positieve gevolgen hebben voor de kwaliteit van de samenleving. Het kan leiden tot onvrede en ongenoegen als de onzekerheid wordt ervaren als een verlies van bepaalde verworvenheden en rechten. Omdat onzekerheid grote groepen in de samenleving kan treffen, zijn de gevolgen voor het vertrouwen in de overheid of regering

en voor het stemgedrag bij verkiezingen hierdoor potentieel groot (Stiglitz et al. 2018). Op maatschappelijk niveau kan onzekerheid echter ook kansen bieden voor innovatie en oplossingen mogelijk maken die voorheen niet mogelijk of zichtbaar waren.

5.1 Corona en onzekerheid

Op verschillende onderzoeksterreinen die zich bezighouden met onzekerheid wordt onderscheid gemaakt tussen – aan de ene kant – de gebeurtenis die de onzekerheid kan veroorzaken en de verliezen die hiermee gepaard gaan en – aan de andere kant – de buffers, percepties of reacties die burgers kunnen hebben (zie bijv. voor de economische variant Hacker, zoals besproken in Stiglitz et al. 2018 of Hillen et al. 2017 voor gezondheid en zorg). Voor de effecten van de coronacrisis op onzekerheid biedt dit onderscheid ook zicht op de mogelijke gevolgen en verschillen tussen groepen.

De schok en het verlies

De coronacrisis (die we op zichzelf ook als schok kunnen zien) gaat gepaard met allerlei schokken op tal van terreinen en hiermee samenhangende negatieve gevolgen (verliezen). Onzekerheden doen zich voor op het gebied van de gezondheid, werk en inkomen, sociale relaties en het bewegen in de publieke ruimte. De onzekerheid speelt met betrekking tot het eigen leven (blijf ik gezond, houd ik

mijn baan?), met betrekking tot dierbaren (blijven zij gezond, wanneer kan ik mijn vrienden weer zien?), met betrekking tot onze samenleving en de manier waarop we die hebben ingericht (zijn er genoeg IC-bedden, kunnen we dit als land betalen, vechten we elkaar de tent niet uit?) en spelen niet alleen bij burgers, maar ook bij bedrijven en ondernemingen (wanneer mogen we open, hoe zeker zijn de momenten van 1 juni of 1 september, ga ik hierdoor failliet?). Ook hoeven mensen niet zelf nu al deze verliezen te ervaren om onzekerder te worden. Mensen die zelf niet ziek zijn of hun baan verliezen, zien in media en hun omgeving dat anderen wel ziek zijn, overlijden, inkomensverlies lijden en dat de zorg haar beperkingen kent. Ook deze indirecte ervaringen van schok en verlies kunnen het ervaren gevoel van onzekerheid groter maken. De onzekerheid speelt groepen die normaal gesproken moeite hebben om alles te volgen, zoals mensen met psychogeriatrische klachten, mensen met verstandelijke beperkingen en laaggeletterden, door bijkomend onbegrip of kennisgebrek meer parten.

Er is helaas nog geen onderzoek beschikbaar op basis van een representatieve kanssteekproef onder de bevolking, maar uit andere bronnen zoals onderzoek met behulp van zelfaangemeldpanels van Engbersen et al. (2020), het Trimbos-Instituut (2020) en het RIVM en GGD-GHOR (2020) met een steekproef deels gebaseerd op zelfaangemeldingen komen signalen naar voren dat een aanzienlijke groep mensen inderdaad onzeker en bang is door de mogelijke gevolgen van de coronacrisis op verschillende gebieden. Het gaat hierbij om onzekerheid over het verliezen van hun baan, het vermijden van de zorg uit angst voor besmetting en het ervaren van het virus als bedreiging voor naasten en anderen.

Buffers en reacties om schok op te vangen of verlies te dempen

Er zijn verschillen in de mate waarin mensen de mogelijkheden hebben om met onzekerheid om te gaan, oftewel: de schok en het verlies op te vangen en er negatieve, of juist positieve, gevolgen van te ondervinden. Hierbij spelen eigenschappen een rol, zoals gezondheid, veerkracht, ervaren regie en sociaaleconomisch kapitaal (bijv. een vaste baan of een goede opleiding) (Stiglitz et al. 2018; Hillen et al. 2017; Strout et al. 2018). Deze eigenschappen zijn niet gelijk verdeeld onder de bevolking. Eerder onderzoek laat zien dat een deel van de bevolking weinig van dit alles bezit, terwijl bij een ander deel van de bevolking de gunstige kenmerken cumuleren (Vrooman et al. 2014; Wennekers et al. 2019). Groepen met een ongunstige uitgangspositie zullen minder goed in staat zijn de schok op te vangen of het verlies te dempen. Deze groepen leven nu waarschijnlijk in grotere onzekerheid en ervaren ook meer negatieve gevolgen. We noemen hier twee voorbeelden: mensen met een zwakkere gezondheid en mensen met een kwetsbaardere positie op de arbeidsmarkt.

Mensen die al een slechtere gezondheid hebben, zijn kwetsbaarder voor een ernstig verloop van, of overlijden aan, een besmetting met het coronavirus (RIVM 2020b). Dit kan deze groep onzekerder maken. Niet alleen over de gevolgen van een mogelijke besmetting, maar ook over hun eigen veiligheid in de zorg, waardoor zij nu wellicht zorg tekortkomen. Het onderzoek van Engbersen et al. (2020) laat zien dat deelnemers met een zwakke gezondheid het coronavirus meer als gevaar voor zichzelf zien en meer dreiging, angst- en stressgevoelens ervaren. Dit geldt niet alleen voor mensen met fysieke gezondheidsproblemen. Een onderzoek naar de psychische effecten van de ebolacrisis in de Verenigde Staten laat zien dat mensen met psychische problemen hier meer zorgen en stress over hebben dan degenen zonder psychische problematiek (Thompson et al. 2017).

Mensen met minder sociaaleconomische hulpbronnen, bijvoorbeeld degenen met een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt, zijn ook minder goed in staat om de schok op te vangen, ook als zij noodhulp van de overheid ontvangen, waardoor zij meer onzekerheid en negatieve gevolgen hiervan kunnen ervaren. In ons beleidssignalement *Eerste doordenking maatschappelijke gevolgen coronamatregelen* laten we zien dat de regelingen om de werkgelegenheid en het inkomen van zelfstandigen te verbeteren ontoereikend lijken om enkele van deze groepen voldoende zekerheid te bieden: tijdelijke krachten, flexwerkers, mensen met een nulurencontract, seizoenswerkers, mensen die hun eerste stappen op de arbeidsmarkt nog moeten zetten (bijv. net afgestudeerden of asielzoekers) en mensen in hun proeftijd lopen ondanks de maatregelen in deze tijden een groter risico om zonder baan te komen te zitten (SCP 2020). Maar ook groepen die voorheen niet direct als kwetsbare groep op de arbeidsmarkt gepositioneerd waren, komen mogelijk in de problemen. Ondernemers met middeninkomens (vooral degenen met kinderen), waarbij het uitgavenpatroon (bijv. de hypotheek en vaste lasten) is geënt op dat middeninkomen en die nu op het sociaal minimum terugvallen, komen – ondanks de getroffen regelingen – inkomen tekort. Deze groepen hebben waarschijnlijk niet voldoende vermogen (buffer) om deze schok op te vangen en de onzekere tijden het hoofd te bieden. Surveyonderzoek laat zien dat de onzekerheid groter is onder de in het panel vertegenwoordigde zzp'ers en uitzend- en oproepkrachten dan de vertegenwoordigde werknemers (Engbersen et al. 2020). Ook onder de paneldeelnemers die middelbaar opgeleid zijn, een modaal inkomen hebben of een tijdelijke baan met uitzicht op vast werk hebben, is de angst voor baanverlies groter.

Daar staat tegenover dat voor sommige mensen of instellingen deze onzekere tijden (deels) ook positieve gevolgen hebben. Uit gezondheidsonderzoek is bekend dat mensen met een hogere 'onzekerheidstolerantie' in

onzekere tijden kansen zien, hoop, vertrouwen, kalmte en nieuwsgierigheid ervaren en tot effectieve acties overgaan om hun leven te verbeteren (Hillen et al. 2017). Sommigen zien externe onzekerheden zoals een crisis als een kans om hun positie te verbeteren of iets nieuws te beginnen (Dekker 2017, Kremer 2017). De coronacrisis kan ertoe leiden dat mensen (her)ontdekken wat voor hen van belang is, zich op andere gebieden gaan bijscholen of ontwikkelen en zelfvertrouwen halen uit het effectief oplossen van problemen die op hun pad komen. Ook nu er zicht is op verlichting van de maatregelen treffen ondernemers en instellingen tal van creatieve maatregelen om de samenleving weer in gang te zetten. De Raad voor Volksgezondheid en Samenleving schetst in zijn advies dat samenwerkingen en innovaties in de zorg die eerder al nodig waren en niet lukten, in deze tijden wel tot stand komen (RVS 2020). De raad noemt o.a. de verkregen inzichten in overbehandeling en het stoppen hiermee, de verwijzingen, beschikkingen en indicatiestellingen op maat en het omarmen van 'zorg op afstand' als een waardevolle en onmisbare uitbreiding.

5.2 Conclusie corona en onzekerheid

De coronacrisis betreft voor veel burgers een inherent onzekere situatie op tal van belangrijke gebieden van het leven tegelijk. De mate waarin men nu al verliezen ervaart of hierop anticipeert op het terrein van gezondheid, werk, dierbaren of vrijheid, is niet gelijk verdeeld in Nederland. Mensen verschillen in de mate waarin ze verlies ervaren, vrezen en in hoeverre ze met onzekerheden kunnen omgaan. Degenen die gezond en sociaaleconomisch sterk waren voor de crisis, zijn waarschijnlijk beter bestand tegen eventuele verliezen en tegen de onzekerheid die gepaard gaat met de anticipatie op deze verliezen, dan degenen die een minder florissante positie in de samenleving hadden.

Voor sommigen komen de door de coronapandemie ervaren onzekerheden bovenop onzekerheden die in de samenleving al bestonden. Deze bestaande onzekerheden werden gevoed door ontwikkelingen zoals veranderingen op de arbeidsmarkt, globalisering, technologische ontwikkelingen, diversificatie van de samenleving en de veranderende rolverdeling tussen overheid, markt en burger (zie o.a. Stiglitz et al. 2018 of de standaard klassiek-sociologische werken van Bauman, Beck of Giddens op dit terrein). Maar er kunnen zich ook nieuwe groepen aandienen van mensen voor wie de huidige situatie een inherent onzekere situatie is. Om de mogelijk negatieve gevolgen van onzekerheid voor de samenleving tegen te gaan, en bijvoorbeeld het vertrouwen van burgers te behouden en de legitimiteit van beleid niet aan te tasten, moet het te voeren beleid rekening houden met

deze gevoelens van onzekerheid en de ongelijke verdeling hiervan. Het is belangrijk om burgers op tal van terreinen duidelijkheid te bieden over wat hun en ons land (mogelijk) te wachten staat en welke vangnetten er wel en niet beschikbaar zijn. Hierbij moet goed nagedacht worden over hoe alle burgers te bereiken, want de groepen die het meest onzeker zijn, zijn ook deels de groepen die moeite hebben hun weg te vinden in de systemen van informatie, toeslagen, voorzieningen en regelingen (zie bijvoorbeeld het werk van de Nationale ombudsman of de recente problemen bij de Belastingdienst).

De mogelijk met onzekerheid gepaard gaande innovatiekracht en het vermogen om nieuwe initiatieven vorm te geven, zouden behouden moeten blijven tijdens de fase van de afbouw van de maatregelen. Nationale en lokale overheden zullen moeten kijken naar de randvoorwaarden en (weggevallen) procedures die nu mogelijk maken wat voorheen onmogelijk leek. De RVS geeft hier in zijn advies al een aanzet toe met betrekking tot de zorg (RVS 2020). Ook het recente CPB-advies over kansrijk innovatiebeleid kan hierbij tot hulp zijn (CPB 2020b). Dit laat bijvoorbeeld zien dat bedrijven en onderzoeksinstituten zelf waarschijnlijk meer gaan uitgeven aan research & development als ze meer subsidie krijgen, waardoor er sprake is van een versterkt effect.

6 Aandachtspunten voor beleid op de korte en middellange termijn

Bovenstaande reflecties laten zien wat mogelijke maatschappelijke gevolgen zijn van de huidige coronapandemie en de maatregelen om het virus tegen te gaan. Ze laten zien hoe deze mogelijke gevolgen landen op problemen en mogelijkheden die wij eerder in de samenleving zagen en waar rekening mee gehouden moet worden als we de fase van het afbouwen van de maatregelen en het vormgeven van de 'tijdelijke' of 'tussen'-samenleving van een betere kwaliteit willen maken. Als we de problemen en mogelijkheden die zich nu door coronacrisis (extra) manifesteren samen met de bestaande problemen weten aan te pakken, zetten we een stap voor- in plaats van achterwaarts. De neiging bestaat wellicht om te doen alsof 'alles nu compleet radicaal anders is'. In deze reflectie laten we zien dat dat deels zo is, maar deels ook niet. Veel problemen en kansen die nu aan het licht komen, vallen samen met problemen en kansen die wij, en anderen, eerder aantakten. We kennen de risico's en de knelpunten met betrekking tot kwetsbare groepen, met betrekking tot sociale cohesie, met betrekking tot ongelijkheid en de mogelijkheden van een ieder om op gewenste wijze te participeren. Dit betekent ook dat we niet elk wiel opnieuw hoeven uit te vinden en te onderzoeken. De coronacrisis zorgt er misschien voor dat de kwetsbare groepen groter of deels anders van samenstelling worden, dat scheidslijnen dieper worden of dat menselijke problemen groter worden. Dat neemt niet weg dat de inzichten die wij eerder gaven op basis van onderzoeken naar het sociale domein, naar kwetsbare groepen en naar tegenstellingen

in de samenleving gebruikt kunnen worden bij het oplossen van de knelpunten die nu (additioneel) ontstaan.

Rondom de coronapandemie en het overheidsbeleid gericht op de bestrijding en omgang ermee in onze samenleving bestaan veel onzekerheden. Voorspellingen over de effecten van beleid en bijvoorbeeld het gedrag van burgers zijn lastig en vaak ondoenlijk. Politiek en beleid zijn daarom geholpen bij snelle kennisdeling over wat we wel weten. In deze notitie zijn om die reden de langere-termijntrends voor een aantal groepen ook geduid vanuit onze kennis van voor de coronacrisis. Er is een inschatting gemaakt over de huidige positie van deze groepen en de actuele betekenis van de reeds bestaande wetenschappelijke inzichten. Sommige situaties rond zorgbehoeften, armoede of zelfstandigheid zijn duurzaam of versterkt, andere bieden mogelijk nieuwe kansen. In deze slotparagraaf formuleren we aandachtspunten voor beleid door eerst een aantal belangrijke sectorale en groepsgewijze kenmerken te benoemen die veelal randvoorwaardelijk zijn om beleidsinterventies te laten slagen. We noemen dat de sectorale logica. Daarna gaan we in op het draagvlak voor en de acceptatie van beleid.

6.1 De logica van sectoren bij beleidsinterventies

Een belangrijke randvoorwaarde voor effectief beleid is de slag te maken van redelijk uniforme crisismaatregelen naar een gediversifieerde aanpak. Zo'n aanpak houdt rekening met de kenmerken (en mogelijkheden) van doelgroepen gecombineerd met de logica waarin sectoren als de zorg of het onderwijs en de vrijetijdssectoren werken en functioneren. Met de zogenoemde routekaart wordt door het kabinet die weg voorzichtig ingeslagen. Het is relevant om zo veel mogelijk kennis over specifieke kenmerken van groepen en van situaties in sectoren beschikbaar te stellen voor die aanpak.

In het SCP-onderzoek komt een aantal relevante eerste kenmerken van sectoren en groepen burgers naar voren met implicaties voor het verruimen van de vrijheidsbeperkende maatregelen, zoals in de zorg, het onderwijs en de arbeidsmarkt. Dat betreft kenmerken in termen van mogelijkheden, hulpbronnen of bijvoorbeeld het belang van sociaal contact voor de kwaliteit van leven. Deze kenmerken leiden tot randvoorwaarden die aanwezig moeten zijn om de participatiemogelijkheden te verruimen, de sociale cohesie te benutten, en de verschillen (of polarisatie) tussen groepen niet te groot te laten worden of ze te overbruggen. We lopen hieronder drie belangrijke sectoren langs en benoemen de relevante kenmerken en randvoorwaarden bij beleid gericht op verruiming van de crisismaatregelen.

Arbeidsmarkt

Op de arbeidsmarkt staat al langere tijd het vraagstuk van werk- en baan zekerheid op de agenda. De flexibilisering van arbeid, die in Nederland relatief fors is als het gaat om het aandeel flexibele contracten en zzp'ers, levert sommigen meer regie en eigen keuzes op, maar anderen stress en onzekerheid. In deze crisis krijgen flexibele werknemers mogelijk zware klappen, net als met name de zzp'ers met middeninkomens, die een forse terugval kunnen ervaren. Het SCP en het CPB waarschuwden al eerder voor een te kwetsbare positie van zzp'ers en flexwerkers in geval van een economische crisis. Versterking van de duurzame inzetbaarheid, via bijvoorbeeld (om)scholing, bleef echter bij deze groep achter (Portegijs 2019a). De aard van arbeidscontracten en de daaraan gekoppelde zekerheden rond pensioen, zorg, onderwijs, huisvesting en sociale zekerheid hangen sterk samen. Dat is vooral ten tijde van een crisis merkbaar voor de groep zonder zekerheid. Dat laat het recente SCP-beleidssignalement zien.

Eerder onderzoek toont aan dat de bedragen van bijstand historisch zijn achtergebleven bij de gemiddelde welvaart in Nederland (Vrooman 2016). Daardoor kan de inkomens-

positie van bijvoorbeeld zzp'ers (ook na de noodmaatregelen) nog sterk verslechteren en bij hoge vaste lasten tot verdere problemen zoals schulden leiden. Voor met name oudere werknemers is het bij ontslag niet zo gemakkelijk om opnieuw een baan te vinden (CBS 2012). Een aparte groep hierbij vormen de zzp'ers in de zorg en in het onderwijs die tijdens de crisis maximaal inzetbaar zijn geweest en waarvan hun beroep als vitaal/cruciaal is aangerekend, maar waarvan de positie op de arbeidsmarkt (en de daarmee samenhangende positie rondom pensioen en sociale zekerheid) daar niet mee correspondeert.

Juist in de beroepen waar vakopleidingen voor nodig zijn, en waar veel mbo'ers werken, blijft de om- en bijscholing vaak nog achter. Het moment van ontslag is veelal te laat om daar nog aan te beginnen, dat zou eerder moeten. SCP-onderzoek wijst uit dat de om- en bijscholing vanwege de snel veranderende arbeidsmarkt versterkt zou moeten worden, vooral waar het ouderen betreft, mensen met een mbo-opleiding en arbeidsbeperkten (Maslowski 2019). Werkgevers hebben er ook niet altijd in willen investeren. Minder dan de helft van alle werknemers is bezig met om- en bijscholing, en bij werkloosheid in een tijd van crisis wreekt zich dat (Portegijs 2019b). Voor praktisch opgeleiden zal het veel vaker om informeel leren en *coaching on the job* moeten gaan, maar de vraag is hoe informeel leren goed vorm kan krijgen als het werk thuis op afstand wordt verricht. Sociaaleconomisch kwetsbare groepen lijken hierdoor eerder in de problemen te komen. Tegelijkertijd worden onze nieuwe manieren van leren en werken versneld uitgetest. Variatie naar typen leren en werken en naar de sociaaleconomische situatie van betrokkenen vormt een randvoorwaarde voor succesvol beleid.

Het ligt voor de hand de voorstellen van de Commissie Regulering van Werk, de SER en de WRR voor herziening van de arbeidsmarkt in dit licht te bezien en rekening te houden met een aantal van deze – crisisgevoelige – kenmerken van deze doelgroepen. Herziening van de arbeidsmarkt en het sociale stelsel is in tijden van negatieve conjunctuur moeilijk, maar wel nodig.

Ouderenzorg

In de ouderenzorg wordt al een aantal jaar beleid gevoerd om de kwaliteit van leven zo groot mogelijk te maken voor de oudere burgers in Nederland. De overheid tracht mensen zo lang mogelijk thuis te laten wonen en maatschappelijk te laten participeren, al dan niet met ondersteuning van voorzieningen in het sociaal domein zoals thuishulp. Als ouderen wel instellingszorg nodig hebben, is ook in de verpleeghuizen de zorg gericht op het bewaren van een zo hoog mogelijke kwaliteit van leven (TK 2014/2015). Er wordt gekeken wat ouderen zelf van belang vinden in deze periode van hun leven en er worden niet alleen

afwegingen gemaakt met het oog op het zo lang mogelijk levensreddend handelen. In de rangorde van wat bijvoorbeeld verpleeghuisbewoners zelf belangrijk vinden, staan het sociaal contact en zoiets als het goede gesprek over de laatste levensfase bovenaan (Van Campen en Verbeek-Oudijk 2017). Op dit moment staat bij zowel thuiswonende ouderen als bewoners van verpleeghuizen de kwaliteit van leven onder druk. Bezoek bij thuiswonende ouderen wordt afgeraden omdat zij een kwetsbare groep vormen, dus mantelzorg moet zoveel mogelijk op afstand plaats vinden, oppassen op kleinkinderen zit er even niet in en tal van andere activiteiten in buurtcentra en andere verenigingen liggen stil. Ook de huishoudelijke hulp en andere 'sociaal domein'-voorzieningen zijn voor een belangrijk deel stil komen te liggen. We weten dat het wegvallen ervan tot een verhoging van het aantal opnames in verpleeghuizen kan leiden (Woittiez 2019). Het wegvallen van tal van voorzieningen voor thuiswonende ouderen kan dus de eenzaamheid vergroten, het sociale en psychische welbevinden verkleinen en mogelijk – door eventueel deels wegvallende informele of professionele zorg – onvervulde zorgbehoeftes vergroten. Hetzelfde geldt, in sterkere mate, voor bewoners van verpleeghuizen. Daar is bezoek verboden en het personeel waarschijnlijk overvraagd. Sommige groepen onder deze ouderen, zoals ouderen met dementie, zullen hier nog sterker door worden getroffen.

Op dit moment gaan er pilots lopen met bezoekers in verpleeghuizen, en ook het langzaam afbouwen van andere maatregelen zal thuiswonende ouderen weer in een gunstigere positie brengen. Tegelijk dringt de vraag zich op: wat als de pilots leiden tot een verhoogd aantal besmettingen én minder eenzaamheid én meer ondersteuning? Wat gebeurt er als we landelijk een tweede golf van besmettingen gaan zien? Gaan we dan weer op dezelfde wijze met deze kwetsbare groep om? Wat zijn mogelijkheden om binnen het bredere perspectief op kwaliteit van leven en de bescherming van de volksgezondheid andere keuzes of andere aanpakken te kiezen die minder afbreuk doen aan de kwaliteit van leven? Op tal van terreinen signaleert de RVS (2020) innovatie in de zorg tijdens de crisis en het zou goed zijn de kennis en energie die hiervan uitgaat te benutten voor dit belangrijke vraagstuk, net als maatwerk en oplossingen die lokaal bedacht moeten worden en hun inbedding moeten krijgen in het lokale sociaal domein.

De crisis stelt hoe dan ook de uitgangspunten van het 'zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen'-idee ter discussie. Wellicht niet in algemene zin, maar wel waar het om ouderen gaat die hierdoor langere tijd in eenzaamheid leven, zonder sociale contacten of hulp. Als we de bepaalde maatregelen moeten volhouden, tijdelijk of aaneengesloten en met of zonder periodes van 'intelligente lockdown', hoe zorgen we er dan voor dat de maatschap-

pelijke participatie van deze groep niet verder achteruit gaat? Hoe zorgen we ervoor dat de professionele en informele zorg voor deze groep in tact en toegankelijk blijft, en deze zorg bovendien zelf beschermd is tegen eventuele besmettingen? Valt gebruik te maken van de talloze burgerinitiatieven die nu plotsklaps ontstaan en die zich richten op het verlichten van eenzaamheid en praktische problemen en onder welke randvoorwaarden kan deze inzet duurzaam zijn? In hoeverre vormen online contacten en mogelijkheden van robotica oplossingen voor knelpunten rondom kwaliteit van leven en wat zijn goede manieren om ouderen hier goed mee om te leren gaan (wie kan dat wel en wie kan dat niet)? Moet nog steeds het uitgangspunt zijn dat ouderen thuis blijven tot het niet meer gaat, waarna zij in een verpleeghuis terecht kunnen, of zijn er toch ook tussenvormen van woonmogelijkheden, zoals groepsgewijs wonen, mogelijk in deze dagen en de dagen die volgen? Het was al duidelijk dat er een grote behoefte bestaat aan tussenvoorzieningen tussen thuis en verpleeghuis, de crisis lijkt het belang ervan te onderstrepen.

Een belangrijke randvoorwaarde voor het beleid in de ouderenzorg is om te komen tot een afweging tussen kwaliteit van zorg en kwaliteit van leven, waarbij de sociale contacten en het voorkomen van eenzaamheid en verwaarlozing een belangrijke sociale basis vormen. Waar het zelfstandig wonende ouderen betreft, kan het gaan om het faciliteren van mantelzorg en huishoudelijke hulp, zodat eenzaamheid en verwaarlozing tegengegaan kunnen worden. Waar het ouderen met meer hulpbehoeften of in verpleeghuizen betreft, zal het gaan om een creatieve aanpak van die zaken die zij volgens onderzoek belangrijk vinden: het goede gesprek, nog eens iemand zien, een keer naar buiten kunnen (Van Campen en Verbeek-Oudijk 2017). Voor mantelzorgers weten we dat de sociale en emotionele voldoening en ook soms belasting om te zorgen groot kunnen zijn. Het wegvallen ervan vergroot waarschijnlijk de zorgen om degene voor wie werd gezorgd. Bij verruiming lijkt het maken van goede afspraken van belang, die zowel voor naasten als mantelzorgers de bescherming tegen besmetting in evenwicht houdt met de kwaliteit van leven.

Onderwijs

Met betrekking tot het onderwijs zien wij drie zaken die spelen bij het afbouwen van de maatregelen en het vormgeven van een (tijdelijke) samenleving. Ten eerste is bij het opstarten van het onderwijs – van basisschool tot universiteit – aandacht nodig voor groepen die mogelijk door de sluiting verder achterop zijn geraakt of zijn uitgevallen. Daarbij gaat het niet alleen om het bieden van formele mogelijkheden, zoals het annuleren van inhoudelijke eindtoetsen teneinde oneerlijke afrekeningen te voorkomen of het bieden van mogelijkheden om aan een nieuwe opleiding te beginnen en tegelijk nog een andere af te

ronden (want die mogelijkheden zijn allemaal al geboden), maar om ondersteuning bij het wegwerken van de opgelopen achterstanden.

Wie is er verder achterop geraakt, wie behaalde 'minder cognitief rendement' van het thuisonderwijs en voor wie is de overstap van onderwijsvorm wellicht een te grote stap? In ons beleidssignalement komt een aantal groepen voorbij bij wie dit mogelijk speelt, zoals sociaaleconomisch zwakkere groepen en leerlingen met een migratieachtergrond. Mogelijk moet er extra aandacht en ondersteuning voor deze leerlingen gemobiliseerd worden, om ervoor te zorgen dat bestaande en eerder deels ingehaalde verschillen met andere groepen, niet door deze crisis vergroot worden met alle gevolgen van dien voor de rest van hun schoolcarrière en loopbaan. Dit kan zowel in de vorm van formele ondersteuning op school zijn, maar wellicht is informele steun bij het leren tijdens en na de crisis deels ook mogelijk via burgerinzet (die mogelijk opbloede in de afgelopen weken) en informele sociale netwerken. Daarnaast moeten, in geval van een heropleving van het coronavirus, structureel maatregelen worden genomen om achterstanden bij deze groepen in geval van thuisonderwijs te voorkomen.

Voor alle leerlingen geldt dat ze mogelijk achterstanden hebben opgelopen met betrekking tot de andere kerndoelen van het basis- en voortgezet onderwijs. De aandacht leek in deze periode met name te liggen op de inhoudelijke en cognitieve kerndoelen, maar over zaken als burgerschapsvorming, de ontwikkeling en uitonderhandeling van normen en waarden of de sociale en emotionele ontwikkeling werd minder vernomen. Het zijn waarschijnlijk juist deze aspecten van onderwijs die deels zijn weggevalen en die zich wellicht ook minder lenen voor online thuisonderwijs, bijvoorbeeld vanwege het belang van een bepaalde mate en intensiteit van interactie met docenten en andere leerlingen. Bij de tijdelijke openstelling van het onderwijs, of een tijdelijke hersluiting indien het virus weer opleeft, is een goede en vooraf gemaakte afweging nodig over welke kerndoelen in de klas en welke kerndoelen thuis centraal kunnen en zouden moeten staan.

Tot slot nog enkele woorden over het afschaffen van de eindtoetsen. In een vroege fase van de crisisbeheersing is besloten om de centrale eindexamens en de eindtoetsen en examens niet door te laten gaan. Dat heeft stress weggehaald bij docenten en leerlingen, maar tegelijk heeft het mogelijk enkele onbedoelde neveneffecten: er ontstaat waarschijnlijk een groep van basisschoolleerlingen die met een eindtoets op een hoger onderwijsniveau zou zijn gekomen en een groep van leerlingen uit het voortgezet onderwijs die niet aan de vervolgstudie had mogen beginnen. Dit betekent dat docenten uit de eerste jaren van het voortgezet onderwijs extra alert moeten zijn op leerlingen die mogelijk meer aankunnen dan het niveau

waar ze terecht zijn gekomen en dat er wellicht een regeling moet komen voor studenten die het niveau van hun vervolopleiding toch niet aankunnen.

Een groep die bij het volgen van onderwijs niet meteen in beeld was in de eerste fase van de crisis, lijkt de groep om- en bijscholers. Daaronder zitten ook veel ouderen of mensen met achterstanden. Juist bij het wegvallen van werk, en het van werk naar werk gaan, is om- en bijscholing erg belangrijk. Eigenlijk is het nog belangrijker daar om al eerder mee bezig te zijn, dus ook bij mensen die nu (nog) werk hebben. Bij het onderdeel over de arbeidsmarkt zijn daarover enkele aandachtspunten geformuleerd (zie boven).

En de hoofdboodschap over sectoren heen...

Tot slot gaat het beleid van de overheid al langere tijd uit van het bevorderen van combinaties van werken, leren en bijvoorbeeld zorgen, maar juist bij groepen die dit combineren, zijn veel aandachtspunten rond beperkte werkzekerheid, crisisgevoeligheid en de tijdsdruk en stress die het combineren met zich meebrengt (SCP 2020). Waar ouders hun baan kwijtraken, kan een stressvolle thuissituatie ontstaan die niet bevorderlijk is voor het geven van thuisonderwijs. Waar zorg voor ouderen wegvalt, kan de druk op mantelzorgers groter worden en doorsijpelen naar stress op het werk. De verschillen kunnen ook regionaal toenemen, bijvoorbeeld bij het ontbreken van ondersteunende zorgvoorzieningen. Bij de verdere aanpak van deze kwesties is het dus belangrijk om met de zojuist beschreven kenmerken en situaties rekening te houden en zo tot een meer diverse aanpak te komen.

Over de sectoren heen moeten telkens de conclusies die op meerdere plekken zijn getrokken als randvoorwaarden in de gaten gehouden worden. Ten eerste is kwaliteit van leven is iets anders dan enkel het beschermen van de volksgezondheid. Die kwaliteit van leven komt bij het langer aanhouden van deze situatie voor steeds meer groepen in de knel, zoals hierboven voor de meest urgente situaties is geschetst. Dit geldt niet alleen voor die meest urgente gevallen of voor kwetsbare groepen, voor iedereen staat de dagelijkse kwaliteit van leven op zijn kop: de praatjes bij de koffieautomaat op het werk, de bezoeken aan kleinkinderen of grootouders, het in cafés of openbare ruimte rondhangen met vrienden, het aanmoedigen langs het sportveld, het toelevan naar een welverdiende vakantie en de ontroering in musea vallen weg. Dit alles kan een zware wissel trekken op de kwaliteit van leven van mensen; niet alle online of 'op-afstand' versies die ervoor in de plaats komen, zullen dat goed kunnen maken. Ten tweede kunnen de verschillen in de samenleving toenemen en kan de ongelijkheid groter worden, naast het feit dat er voor sommigen ook kansen zijn. Over alle domeinen heen moet er oog zijn voor nieuwe kwetsbare groepen én voor de mate waarin het gevoerde beleid en

de maatregelen de solidariteit tussen groepen kunnen aantasten of de verhoudingen tussen groepen op scherp kunnen zetten. Vanuit onze kennis over de groepen die een beroep moeten doen op voorzieningen in het sociaal domein zien we hier een verhoogd risico op toenemende ongelijkheid. En tot slot leidt onderlinge betrokkenheid weliswaar tot sociale cohesie, maar is er tegelijkertijd veel sociaal contact weggevallen. Het is belangrijk dat dit weer hersteld kan worden zodra de mogelijkheid er is, en dat verwachtingen over wat daar bovenop allemaal zou kunnen of moeten niet te hoog worden gesteld. Ook bij dit sociale, intieme contact is de vraag hoe houdbaar dat op fysieke afstand is.

6.2 Draagvlak voor beleid gericht op een meer beschermende samenleving

Verskillende randvoorwaarden zijn nodig voor beleid dat op een effectieve en tegelijk ook legitieme wijze een ‘anderhalvemeter-samenleving’ stimuleert. In feite begint het al met de te gebruiken term. De anderhalve meter zal lang niet altijd vanzelfsprekend en mogelijk zijn, wat de discussie over mondkapjes in het openbaar vervoer, de gehandicaptenzorg en over de mantelzorg al duidelijk maakt. Het gaat uiteindelijk om bescherming en meer veiligheid. De anderhalve meter kan niet een op zichzelf staand doel zijn, het is een middel om meer bescherming en veiligheid te bereiken in de onderlinge omgang met elkaar. Duidelijke en eerlijke communicatie over doelen en middelen van beleid is in een crisis die langer duurt een noodzakelijke randvoorwaarde.

Verwachtingen, mogelijkheden en opvattingen gaan steeds verder uiteenlopen

Inzichten uit klassieke collectieveactievraagstukken helpen ons om de verbinding te maken tussen beleidsinterventies en hun impact op onzekerheid, participatiemogelijkheden, maatschappelijke ongelijkheid, sociale cohesie en draagvlak. Zo zijn mensen in crisistijd waarschijnlijk tijdelijk bereid maatregelen te accepteren die verschillende vrijheden inperken en gewoonten doorbreken, vanuit drie vooronderstellingen. In de eerste plaats dat deze inperkingen of interventies het gewenste effect hebben, in dit geval dat het virus beheerst wordt en er minder slachtoffers vallen. In de tweede plaats dat de interventies proportioneel zijn in wat er van jou als individuele burger of bedrijf wordt gevraagd en of je überhaupt in de gelegenheid verkeert om je eraan te houden, ook voor de klas, in de gehandicaptenzorg of bij de kapper. In de derde plaats is de aanname dat de vrijheden die we hadden er in de toekomst weer zullen zijn als we ons aan het beleid en de regels houden. Voor deze randvoorwaarden voor draagvlak voor de uitvoering van beleid is het in alle gevallen cruciaal dat iedereen zich aan het beleid en de bijkomende regels houdt.

Echter, hoe langer het duurt, hoe meer (en ook tegenstrijdige) informatie er voorhanden is (bijv. over de afwijkende en effectieve wijze waarop andere landen het beleid vormgeven), hoe meer mensen zelf iets van de vrijheidsbeperkingen gaan vinden, het gevaar minder zien dan voorheen of er niet langer tegen kunnen. Dat leidt tot minder bereidheid om top-down (crisis)sturing te accepteren. Ook omdat mensen, om verschillende redenen, niet langer aan de maatregelen kunnen of willen voldoen. Mensen kunnen het ‘blijf thuis’ als vrijblijvend gaan ervaren, zeker wanneer zij zien dat anderen wel naar het strand of uit ‘funshoppen’ gaan (het zgn. *Gekke Henkie-effect*: waarom zou jij wel thuisblijven terwijl anderen dat niet doen?). Ook zijn er groepen die de maatregelen of de duur ervan niet kunnen overzien, omdat ze het bijvoorbeeld soms cognitief niet begrijpen, zoals licht verstandelijk beperkten of dementerende ouderen. Anderen snappen wel wat er met de maatregelen wordt bedoeld, maar schatten de kans op hun eigen besmettingsrisico dusdanig laag in dat de kosten van het binnen blijven voor hen niet opwegen tegen de mogelijke baten ervan. Weer anderen schatten wellicht het besmettingsrisico niet laag in maar vinden de prijs die zij op termijn betalen voor het thuiswerken en het missen van dierbaren en activiteiten buiten het huishouden simpelweg te hoog worden. En er zijn mensen die in het isolement angsten kunnen oplopen, ernstige eenzaamheid en psychische problemen ervaren, of in fysieke, emotionele of seksuele geweldssituaties verkeren, waardoor het opvolgen van de maatregelen over een lange tijdsperiode steeds lastiger voor hen wordt. Dit geldt niet alleen voor mensen met ernstige psychiatrische problematiek; ook het thuiswerken en alsmaar online zijn is niet voor iedereen houdbaar en de stress en geestelijke problematiek nemen toe, zeker in gezinnen waar alles nog meer dan voorheen gecombineerd en afgestemd moet worden.

Als het gaat om de uiteenlopende verwachtingen is het nog relevant te wijzen op het feit dat veel mensen het wel eens kunnen zijn met de grote beweging die het beleid probeert te ondersteunen, namelijk in dit geval meer bescherming en veiligheid ten opzichte van het coronavirus, maar tegelijk hun vraagtekens hebben bij de concrete invulling daarvan. We zien dat ook met de doelstellingen in het klimaatbeleid. De klimaatdoelen worden op hoofdlijnen wel ondersteund, tegelijk zagen we in de studie *Onder de pannen zonder gas?* dat huiseigenaren een stuk terughoudender waren om zelf van het gas af te gaan, omdat de kosten van alternatieven onduidelijk zijn, de informatie erover ontbreekt en men de overheid niet altijd vertrouwt en soms een dubbele agenda vreest (Steenbekkers en Scholte 2019). Dat effect kan mogelijk ook hier optreden: over het algemeen scharen burgers zich achter het overkoepelende doel van gezondheidsbescherming. Als het echter aankomt op specifieke beleidsinterventies die ingrijpen in individuele situaties

van ouderen, scholieren of ondernemers, kan er nog steeds flink verzet komen. Het steunen van specifieke maatregelen hangt opnieuw af van de mogelijkheden die mensen hebben om eraan te (willen) voldoen, maar ook van hun ervaring met het gedrag van anderen en of ze het met de politieke keuzes die onderliggend aan de specifieke maatregel eens zijn.

Het inrichten van een samenlevingsmodel heeft een ander karakter dan het nemen van besluiten en het vormen van beleid in een crisissituatie. Daarom is het verstandig rekening te houden met zowel het uit elkaar lopen van verwachtingen die burgers van elkaar en van de overheid hebben, met de verschillen in mogelijkheden om je aan de regels van een andere sociale omgang te houden als met sterker uiteenlopende opvattingen over wat goede en slechte beleidsinterventies zijn. In een crisis staat de bescherming tegen het gevaar centraal, bij de inrichting van een samenleving worden leefsituaties en relaties opgebouwd en staan onderlinge verhoudingen centraal.

Beleid bouwen op expertoordelen, maar ook op politiek en maatschappelijk draagvlak

Het maken en uitvoeren van beleid in een samenleving waarin corona onder ons is, vergt inzichten en afwegingen vanuit verschillende invalshoeken (TK 2019/2020). Een samenleving kan onmogelijk worden ingericht met enkel cijfers over IC-capaciteit en virusverspreiding. Het vergt inzichten vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines, waaronder ook de sociale en gedragswetenschappen. Die inzichten moeten op tafel liggen om brede effecten van beleid in te kunnen schatten voor zowel de volksgezondheid als de economie, de leefomgeving en de sociale verhoudingen. De daarbij te maken keuzes vragen echter ook om politiek en maatschappelijk draagvlak. Zo wordt er een groot beroep gedaan op solidariteit en eensgezindheid, maar zijn er tegelijk grote verschillen in de verdeling van de kansen en de risico's tussen burgers, tussen regio's en tussen bedrijven. Mensen die ter bescherming van de gezondheid van kwetsbare groepen thuisblijven, vragen zich wellicht wel af waarom hun zorgbehoefte op andere gezondheidsgebieden geen voorrang krijgt, of waarom het verlies van hun baan of het sluiten van hun bedrijf daarmee vergeleken als minder belangrijk wordt gezien. Mogelijk doet hun gevoel van het betalen van de prijs op een gegeven moment af aan de solidariteit en eensgezindheid die zij op willen brengen. Er zijn ook forse regionale verschillen in aantallen coronapatiënten. Deze komen bovenop regionale verschillen die we ook al zagen rond arbeid, bedrijvigheid, publieke voorzieningen als zorg of onderwijs en de leefomgeving (bereikbaarheid, natuur). Het goed vormgeven van de volgende stap vergt dus ook solidariteit tussen regio's, of een doordachte wijze van variatie in beleid. Datzelfde geldt voor de steun aan bedrijven. Sommige bedrijven zouden al omgevallen zijn zonder de crisis, terwijl andere juist daardoor in de problemen

zitten. Welk verschil in steun vereist dat? Het zich alsmaar beroepen op 'samen' en op solidariteit is risicovol als er geen rekening wordt gehouden met de verschillen in draagkracht en gevoel van rechtvaardigheid tussen groepen burgers en bedrijven en tussen regio's. Het ontbreken van dit perspectief kan het draagvlak voor beleid uiteindelijk beperken.

Bij ingewikkelde politieke keuzes is het belangrijk om rekening te houden met bovengenoemde randvoorwaarden, dus: de uiteenlopende verwachtingen, mogelijkheden en opvattingen van burgers, de diversificatie in informatievoorziening en het aanboren van publiek draagvlak voor bijvoorbeeld verschillen naar regio, doelgroep, type ontmoetingsplek en de momenten waarop mensen in de publieke ruimte aanwezig kunnen of moeten zijn.

De verschillen in de gevolgen die de coronapandemie en de getroffen maatregelen hebben voor de kwaliteit van leven en de kwaliteit van de samenleving die in deze bijdrage zijn geschetst, helpen bij het diversifiëren van beleidsmaatregelen en bij het prioriteren van groepen die wellicht als eerste meer ruimte nodig hebben, juist ook omdat het zich niet houden aan de beperkende maatregelen niet altijd en zomaar kan worden weggezet als onwil of slecht gedrag.

De vraag of er meer variatie in beleid mogelijk is, kan deels door wetenschappers worden beredeneerd en onderzocht, maar de prioritering die moet volgen vergt uiteindelijk ook politieke keuzes. De wetenschap zal niet steeds met een eenduidig, eensgezind en 'waar' antwoord komen en draagvlak wordt niet alleen verworven door feiten, maar ook juist door democratische legitimatie. De inrichting van een samenleving is ook een politieke kwestie, inclusief het gewone beleidsproces dat daarbij hoort.

Voor het verwerven van maatschappelijk draagvlak is het ook van belang om voorzichtig te zijn met voorspellingen over het ontstaan van een totaal andere samenleving en economie na deze crisis of het suggereren van 'een nieuw normaal'. We weten niet hoe de wereld er over een jaar uitziet. In het oog van de crisis is het altijd te vroeg om daar voorspellingen over te doen. Veel mensen zullen bijvoorbeeld hun 'normale leven' weer willen oppakken. Tegelijk lijkt dit ook een moment om veranderingen te doordenken, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt of in de zorg. We zien dat door de crisis zaken mogelijk sneller worden aangepakt. Samenwerkingen die voorheen lastig lagen, komen tot stand en het kan verstandig zijn om op institutioneel niveau te onderzoeken wat maakt dat dit nu wel mogelijk lijkt. Het is verstandig om daarbij gebruik te maken van de creativiteit die losgekomen is, bijvoorbeeld bij thuiswerkende burgers, bij initiatieven in wijken, bij zichzelf aanpassende bedrijven en bij lokale, regionale en nationale overheden waar nu daadkracht mogelijk blijkt, die voor het oplossen van andere maatschappelijke problemen (zoals het realiseren van de klimaatdoelen) minder aanwezig lijkt te zijn.

7 Tot slot

Deze reflectie is gebaseerd op een doordenking van de situatie en de achterliggende gebeurtenissen die zich nu in Nederland afspelen, na acht weken van 'intelligente lockdown'. Dit doen wij met een slag om de arm wat betreft de uitputtendheid van de kennis en de toepasbaarheid ervan in de nog niet eerder vertoonde situatie waarin de Nederlandse samenleving zich nu bevindt. De maatregelen zijn aan verandering onderhevig, worden volgens deels bekende en deels onbekende routes afgebouwd en datzelfde geldt voor de mogelijke maatschappelijke gevolgen die ermee samenhangen. In het algemeen geldt dat de gevolgen veel groter zullen zijn naarmate de crisis en de maatregelen langer duren. Ook zal de beschikbare wetenschappelijke kennis over de mogelijke gevolgen veranderen, evenals de vragen die beleid, politiek en samenleving zichzelf stellen.

Het SCP heeft als taak om te volgen, verkennen en verklaren hoe het met de inwoners van Nederland gaat op sociaal en cultureel gebied teneinde bij te dragen aan het verantwoord kiezen van beleidsdoelen, het kiezen van wegen om deze doelen te realiseren en informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid. In lijn hiermee geven we gevraagd en ongevraagd inzichten en advies over de maatschappelijke gevolgen van de coronapandemie en de gekozen aanpak van beleid en politiek. Dit doen wij in het volste besef dat gevolgen voor de gezondheid, de economie en de mogelijke maatschappelijke gevolgen die wij hier schetsen

zich niet in een vacuüm afspelen en onderling afgewogen moeten worden. De uiteindelijke weging van dit alles is onzes inziens een politieke keuze, waarvoor het SCP hooguit passende wetenschappelijke informatie kan aandragen over de gevolgen van de maatregelen. Middels deze publicatie pogen wij met een integrale blik een bijdrage te leveren aan de verantwoording van die afweging vanuit onze taakopvatting als planbureau op sociaal en cultureel gebied.

De kennisagenda van het SCP zal de komende tijd inspelen op de veranderende situatie en kennisvragen door middel van het verder ontsluiten van bestaande kennis die wij relevant achten voor het publieke en politieke debat en het opbouwen van nieuwe data en kennis aangaande de situatie waarin onze samenleving zich nu bevindt. Onze onderzoeksagenda zal zich richten op het in kaart brengen van de maatschappelijke gevolgen van de maatregelen op verschillende gebieden, de veranderingen in risico's, kansen en levensuitkomsten zoals die zich onder (groepen) burgers zullen manifesteren en de uitwerking die dit alles heeft op de kwaliteit van onze samenleving teneinde beleid en politiek van wetenschappelijk onderbouwde agendering en handelingsperspectieven voor de afbouw van de maatregelen en het vormgeven van de tijdelijk – of wellicht blijvend – veranderende samenleving te voorzien.

Literatuur

- Bakker, L. (2016). *Seeking sanctuary in the Netherlands. Opportunities and obstacles to refugee integration*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Belfi, B., J. Allen, P. van Eldert, A. de Grip, A. Kunn-Nelen, T. Peetersen en D. Poulissen (2018). *Schoolverlaters in crisistijd: Gevolgen voor leren en de vroege loopbaan*. Maastricht, Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, ROA. ROA Rapport, ROA-R-2018/7.
- Berg, J. van den (2020). *Sociologen: Coronacrisis vergroot ongelijkheden in de samenleving*. Geraadpleegd op 10 mei 2020 via <https://www.sociale-vraagstukken.nl/sociologenpanel/de-coronacrisis/>
- Biesta, G. (2002). How general can Bildung be? Reflections on the future of a modern educational ideal. In: *Journal of Philosophy of Education*, jg. 36, nr. 3, p. 377-390.
- BoI, T. (2020). *Inequality in home-schooling during the Corona crisis in The Netherlands. First results from the LISS panel*. [Working paper.] Amsterdam: UvA.
- Boer, Alice de, Inger Plaisier en Mirjam de Klerk (2019). *Mantelzorgers in het vizier. Beleidssignalement mantelzorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Beugelsdijk, S., J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (2019). *Denkend aan Nederland. Een bundeling van analyses, thematische verkenningen en essays. Sociaal en Cultureel Rapport 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.). *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den en Y. Gieles (2018). *Het culturele leven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bucx, Freek (2011). *Gezinsrapport 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bucx, Freek en Anne Roeters (2018). De gezinsagenda. In: Anne Roeters (red.), *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven* (p. 102-120). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Caminada, K., K. Goudswaard en M. Knoeff (2014). *Vermogen in Nederland gelijkjer verdeeld sinds eind negentiende eeuw*. Me Judice: 27 juni 2014.
- Campen, C. van en D. Verbeek-Oudijk (2017). *Gelukkig in een verpleeghuis? Ervaren kwaliteit van leven en zorg van ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2012). *Werkhervattingskansen na instroom in de WW. Leeftijd is niet het enige dat telt*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2018). *Schooladvies vaker bijgesteld bij lagere inkomens*. Geraadpleegd op 28 april 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/41/schooladvies-vaker-bij-lagere-inkomens>
- CBS (2019). *Jongeren met jeugdzorg; persoonskenmerken*. Geraadpleegd op 8 mei 2020 via <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/84135NED/table?ts=1588142391554>
- CBS (2020a). *Arbeidsdeelname; kerncijfers*. Geraadpleegd op 10 mei 2020 via <https://opendata.cbs.nl/statline>
- CBS (2020b). *In 2019 onzeker dienstverband voor bijna 1,4 miljoen flexibele werknemers*. Geraadpleegd op 12 mei 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/15/in-2019-onzeker-dienstverband-voor-bijna-1-4-miljoen-flexibele-werknemers>
- CBS (2020c). *Bijna 4 op de 10 werkenden werkten vorig jaar thuis*. Geraadpleegd op 12 mei 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/15/bijna-4-op-de-10-werkenden-werkten-vorig-jaar-thuis>
- CBS (2020d). *Hoeveel mensen werken er in cruciale beroepen?* Geraadpleegd op 12 mei 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/15/in-2019-onzeker-dienstverband-voor-bijna-1-4-miljoen-flexibele-werknemers>
- Commissie Regulering van Werk (2020). *In wat voor land willen wij werken? Naar een nieuw ontwerp voor de regulering van werk. Eindrapport van de Commissie Regulering van Werk*. Den Haag: Rijksoverheid.
- CPB (2017). *Een empirische evaluatie van het onderwijsachterstandenbeleid in het primair en voortgezet onderwijs*. CPB Notitie. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2020a). *Scenario's economische gevolgen coronacrisis*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2020b). *Kansrijk innovatiebeleid: Update*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Damen, R. en W. Huijnk (2019). Een sociaal-culturele typologie van Syrische statushouders. In E. Miltenburg, J. Dagevos en W. Huijnk (red.), *Opnieuw beginnen. Achtergronden van positieverschillen tussen Syrische statushouders* (p. 154-164). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, F. (2017). Flexibilisering in Nederland. Trends, kansen en risico's. In: M. Kremer, R. Went en A. Knottnerus (red.), *Voor de zekerheid. De Toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid* (p. 69-88). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).
- Dekker, P. (2015). De publieke opinie na een ramp. Politiek vertrouwen en sociaal verlangen. In: G. van den Brink, *Een ramp die Nederland veranderde? Nadenken over vlucht MH17* (p. 151-174). Meppel: Uitgeverij Boom.
- Dienst Uitvoering Onderwijs (2020). *Leerlingen primair onderwijs*. Geraadpleegd op 22 en 23 april 2020 via <https://www.onderwijsin cijfers.nl/kengetallen/po/leerlingen-po>
- John Drury, C. Cocking en S. Reicher (2009). The nature of collective Resilience: Survivor reactions to the 2005 London bombing. In: *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, jg. 27, nr. 1, p. 66-95.
- Echtelt, P. van (2019). Investeren werkgevers in scholing van werknemers? In: P. van Echtelt, L. Putman en M. de Voogd-Hamelink, *Arbeidsmarkt in kaart. Werkgevers - editie 2*, digitale cardstack. Geraadpleegd op 10 mei 2020 via <https://digitaal.scp.nl/arbeidsmarkt-in-kaart-werkgevers-editie-2/>
- Echtelt, P. van, K. Sadiraj, S. Hoff, S. Muns, K. Karpinska, D. Das en M. Versantvoort (2019). *Eindevaluatie van de Participatiewet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eijkel, R. van, S. Gerritsen, K. Sadiraj en M. Versantvoort (2020). *De brede baten van werk*. Den Haag: CPB/SCP.
- Engbersen, G. en T. Wentink (red.) (2020). *De bedreigde stad: de maatschappelijke impact van COVID-19 op Rotterdam*. Rotterdam: Kenniswerkplaats Leefbare Wijken Rotterdam.
- Fiorillo, A. en P. Gorwood (2020). The consequences of the COVID-19 pandemic on mental health and implications for clinical practice. In: *European Psychiatry*, jg. 63, nr. 1, e32, p. 1-2 (<https://doi.org/10.1192/j.eurpsy.2020.35>).
- Ghorashi, H. (2005). Agents of change or passive victims: The impact of welfare states (the case of the Netherlands) on refugees. In: *Journal of Refugee Studies*, jg. 18, nr. 2, p. 181-198.
- Glorieux, I. (2020). *Vlamingen werken gemiddeld 10 uur minder per week door corona*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel. Geraadpleegd op 5 mei 2020 via <https://www.vub.be/TOR/mannen-en-vrouwen-werken-gemiddeld-10-uur-minder-per-week/>
- Goosen, S., K. Stronks en A. Kunst (2013). Frequent relocations between asylum-seeker centres are associated with mental distress in asylum-seeking children: a longitudinal medical record study. In: *International Journal of Epidemiology*, jg. 43, nr. 1, p. 94-104.
- Graaf, H. de en C. Wijsen (red.) (2017). *Seksuele gezondheid in Nederland 2017*. Utrecht: Rutgers.
- Grusk, D. en J. Hill (2018). *Inequality in the 21st century*. New York: Westview Press.
- Haas, M. de, M. Hamersma en R. Faber (2020). *Mobiliteit en de coronacrisis. Effecten van de coronacrisis op mobiliteitsgedrag en mobiliteitsbeleving*. Den Haag: KiM.
- Hainmueller, J., D. Hangartner en D. Lawrence (2016). When lives are put on hold: Lengthy asylum processes decrease employment among refugees. In: *Science Advances*, jg. 2, nr. 8, p. 1-7.
- Herweijer, L. en M. Turkenburg. (2016). *Wikken en wegen in het hoger onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Herweijer, L. en R. Vogels (2004). *Ouders over opvoeding en onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Herweijer, L. en R. Vogels (2013). *Samen scholen. Ouders en scholen over samenwerking in basisonderwijs, voortgezet onderwijs en middelbaar beroepsonderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hillen, M.A., M. Caitlin, T. Gutheil, E.M.A. Strout en P.K.J. Smets (2017). Tolerance of uncertainty: Conceptual analysis, integrative model, and implications for healthcare. In: *Social Science & Medicine* jg. 180, p. 62-75.

- Hoeijmakers, R. en J. van Kalmthout (2020). *Gevolgen coronacrisis voor sportverenigingen*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Hoff, Stella (2017). *Armoede onder kinderen – een probleemschets*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoff, S., B. van Hulst, J. Wildeboer Schut en B. Goderis (2019). *Armoede in kaart 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- IMF (2020). *World Economic Outlook, April 2020: The Great Lockdown*. Geraadpleegd op 6 mei 2020 via <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>
- Jennissen, R., G. Engbersen, M. Bokhorst en M. Bovens (2018). *De nieuwe verscheidenheid. Toenemende diversiteit naar herkomst in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.
- Josten, E. (2011). *Werkgevers over de crisis*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kabinet Rutte-III (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017–2021. VVD, CDA, D66 en ChristenUnie 10 oktober*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Klerk, M. de, A. de Boer, I. Plaisier en P. Schyns (2017). *Voor elkaar? Stand van de informele hulp in 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kremer, M. (2017). De verschillende gezichten van onzekerheid. Flexibel werkenden over werk, familie en onzekerheid. In: M. Kremer, R. Went en A. Knottnerus (red.), *Voor de zekerheid. De Toekomst van flexibel werkenden en de moderne organisatie van arbeid* (p. 97-122). Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).
- Kromhout, M., M. de Klerk en N. Kornalijnslipjer (red.) (2018). *Veranderde zorg en ondersteuning voor mensen met een beperking. Landelijke evaluatie van de Hervorming Langdurige Zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuyper, L., P. van Houwelingen, A. Steenbekkers en P. Dekker (2019). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.), *De Sociale Staat van Nederland 2019* (p. 223-246). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kyriakides, Leonidas, Christiana Christoforou Charalambos en Y. Charalambous (2013). What matters for student learning outcomes: A meta-analysis of studies exploring factors of effective teaching. In: *Teaching and Teacher Education*, jg. 36, p. 143-152 (<https://doi.org/10.1016/j.tate.2013.07.010>).
- Kyriakides, Leonidas, Bert P.M. Creemers en Evi Charalambous (2019). Searching for differential teacher and school effectiveness in terms of student socioeconomic status and gender: implications for promoting equity. In: *School Effectiveness and School Improvement*, jg. 30, nr. 3, p. 286-308 (<https://doi.org/10.1080/09243453.2018.1511603>).
- MantelzorgNL (2020). *Hoe gaat het nu?* Mei 2020. Geraadpleegd op 5 mei 2020 via https://mantelzorg.nl/uploads/content/file/Rapportage%20Hoe%20gaat%20het%20nu%20corona%20II%20def_1588257559.pdf
- Mattijssen, L., P. van Echtelt en A. de Boer (2016). Arbeid en mantelzorg op een flexibele arbeidsmarkt. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 32, nr. 3.
- Marquet, R., F. Schellevis en G. Donker (2006). Slachtoffers van geweld zijn grootgebruikers van de huisartsenzorg. In: *Huisarts en Wetenschap*, jg. 49, p. 704-706.
- Maslowski, R. (2019). *Grenzen aan een leven lang leren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Miltenburg, E. en J. Dagevos (2019). Variatie in participatie. In: E. Miltenburg, J. Dagevos en W. Huijnk (red.), *Opnieuw beginnen. Achtergronden van positieve verschillen tussen Syrische statushouders* (p. 119-144). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2020). *De overstap van primair naar voortgezet onderwijs in 2020*. Brief van de minister voor Basis- en Voortgezet Onderwijs en Media, 17 april 2020.
- Nationaal Comité 4 en 5 mei en Sociaal en Cultureel Planbureau (2020). *De stand van vrijheid. Vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding*. Amsterdam/Den Haag: Nationaal Comité 4 en 5 mei en het Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Nielsen, S., M. Norredam, K. Christiansen, C. Obel, J. Hilden en A. Krasnik (2008). Mental health among children seeking asylum in Denmark – the effect of length of stay and number of relocations: a cross-sectional study. In: *BMC Public Health*, jg. 8, nr. 1, p. 293.
- NOS (2020). *Zo klapte Nederland om 20.00 uur voor alle hulpverleners*. Geraadpleegd op 10 mei 2020 via <https://nos.nl/video/2327446-zo-klapte-nederland-om-20-00-uur-voor-alle-hulpverleners.html>
- Olsthoorn, M. (2015). *Flexible employment, precarious employees? Job-, employer- and institutional explanations for numerical flexibility, and its relation to precarious employment*. [Proefschrift]. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Olsthoorn, M. en M. Cloin (2015). Betaald werk en zorgtaken. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Onderwijs in cijfers (2020). *Leerlingenaantallen voortgezet onderwijs: In het schooljaar 2019-2020 zitten er bijna 1 miljoen leerlingen in het voortgezet onderwijs*. Geraadpleegd 28 april 2020 via <https://www.onderwijsin-cijfers.nl/kengetallen/vo/leerlingen-vo/aantallen-leerlingen-in-het-vo>
- ONS (2020a). *Coronavirus (COVID-19) related deaths by ethnic group, England and Wales: 2 March 2020 to 10 April 2020*. Geraadpleegd op 10 mei 2020 via <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/birthsdeathsandmarriages/deaths/articles/coronavirusrelateddeathsbyethnicgroupenglandandwales/2march2020to10april2020>
- Phillimore, J. (2011). Refugees, acculturation strategies, stress and integration. In: *Journal of Social Policy*, jg. 40, nr. 3, p. 575-593.
- Pommer, E., J. Boelhouwer, E. Eggink, A.M. Marangos en I. Ooms (2018). *Overall rapportage sociaal domein 2017. Wisselend bewolkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Portegijs, W. (2019a). Scholing: in wiens tijd en op wiens kosten? In: E. Josten, W. Portegijs, A. Merens en M. de Voogd-Hamelink (2019), *Arbeidsmarkt in kaart: wel- en niet-werkenden – editie 1* [digitale cardstack]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Portegijs, W. (2019b). Neemt een leven lang leren onder werkenden toe? In: E. Josten, W. Portegijs, A. Merens en M. de Voogd-Hamelink (2019), *Arbeidsmarkt in kaart: wel- en niet-werkenden – editie 1* [digitale cardstack]. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Putman, R.D. (2002). Bowling together. In: *The American Prospect*, jg. 13, nr. 3, p. 20-22.
- Rijksoverheid (2020a). *TV-toespraak van minister-president Mark Rutte*. Geraadpleegd op 6 mei 2020 via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2020/03/16/tv-toespraak-van-minister-president-mark-rutte>
- Rijksoverheid (2020b). *Nederlandse maatregelen tegen het coronavirus*. Geraadpleegd op 7 mei 2020 via <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/>
- Rijksvoorlichtingsdienst (2020). *Toespraak van Zijne Majesteit de Koning in verband met het coronavirus*. Geraadpleegd op 12 mei 2020 via <https://www.koninklijkhuis.nl/documenten/toespraken/2020/03/20/toespraak-koning-willem-alexander-in-verband-met-het-coronavirus-nederlandse-maatregelen-tegen-het-coronavirus>
- RIVM (2019). *Gezondheidseffecten van het reizen met auto of trein in het woon-werkverkeer. Beknopte verkenning op basis van literatuur en experts*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- RIVM (2020a). *Actuele informatie over het nieuwe coronavirus (COVID-19)*. Geraadpleegd op 6 mei 2020 via <https://www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/actueel>
- RIVM (2020b). *Risicogroepen en COVID-19*. Geraadpleegd op 8 mei 2020 via <https://www.rivm.nl/coronavirus-covid-19/risicogroepen>
- RIVM en GGD-GHOR (2020). *Onderzoek gedragsmaatregelen en welbevinden*. Geraadpleegd op 10 mei 2020 via <https://www.rivm.nl/onderzoek/gedrag/onderzoek-gedragsmaatregelen-en-welbevinden>
- ROA (2019). *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2024*. Maastricht, Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt, ROA. ROA Rapport, ROA-R-2019/7.
- Roeters, A. (2018). *Alle ballen in de lucht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Roeters, A. en F. Bucx (2018). *Kijk op kinderopvang. Hoe ouders denken over de betaalbaarheid, toegankelijkheid en kwaliteit van kinderopvang*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RVS (2020). *(Samen)leven is meer dan overleven*. Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving.
- Sadiraj, Klarita, Freek Bucx en Michiel Ras (2019). Gebruik en kosten van jeugdzorg door jeugdigen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. In: *Tijdschrift voor Gezondheidswetenschappen*, jg. 97, p. 153-159 (<https://doi.org/10.1007/s12508-019-00244-9>).
- SCP (2020). *Eerste doordenking maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen. Beleidssignalement*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SER (2019). *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.

- SKO (2020). *Persbericht kijkcijfers tv zendertotaal (maart 2020)*. Hilversum: Stichting Kijkonderzoek.
- Steenbekkers, A. en S. Scholte (2019). *Onder de pannen zonder gas? Woningeigenaren en hun afwegingen voor aardgasvrije alternatieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sterckx, L. en M. Fessehazion (2018). *Eritrese statushouders in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stiglitz, J., J. Fitoussi en M. Durand (2018). *Beyond GDP: Measuring What Counts for Economic and Social Performance*. Paris: OECD Publishing.
- Strout, T.D., M.A. Hillen, C. Gutheil, E. Anderson, R. Newlin Hutchinson, H. Ward, H. Kay, G.J. Mills en P.K.J. Han (2018). Tolerance of uncertainty: A systematic review of health and healthcare-related outcomes. In: *Patient Education and Counseling*, jg. 101, p. 1518-1537.
- Thompson, R.R, E.A. Holman en R.C. Silver (2017). Distress, worry, and functioning following a global health crisis: A national study of Americans' responses to Ebola. In: *Clinical Psychological Science*, jg. 5, p. 513-521.
- Tiessen-Raaphorst, A. en A. van den Broek (2016). *Sport en cultuur. Patronen in belangstelling en beoefening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tjeenk Willink, H. (2017). *Eindverslag informateur Tjeenk Willink*. Geraadpleegd op 10 mei 2020 via <https://www.kabinetsformatie2017.nl/documenten/verslagen/2017/06/27/eindverslag-informateur-tjeenk-willink>
- TK (2014/2015). *Waardigheid en trots. Liefdevolle zorg. Voor onze ouderen. Plan van aanpak kwaliteit verpleeghuizen*. Kamerbrief Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van 10 februari 2015. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015.
- TK (2019/2020). *COVID 19 Update stand van zaken*. Kamerbrief Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van 6 mei 2020. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015.
- TNO (2020). *1 op de 5 zelfstandigen schatte buffer in 2019 op hooguit 3 maanden*. <https://www.tno.nl/nl/over-tno/nieuws/2020/4/1-op-de-5-zelfstandigen-schatte-buffer-in-2019-op-hooguit-3-maanden/>
- Trimbos (2020). *Neerslachtiger, meer slaapproblemen en gedachten aan de dood door corona*. Geraadpleegd op 12 mei 2020 via <https://www.trimbos.nl/actueel/nieuws/bericht/neerslachtiger-meer-slaapproblemen-en-gedachten-aan-de-dood-door-corona>
- Troonrede (2019). *Troonrede 2019*. Den Haag: RVD.
- Tubergen, F. van (2010). Determinants of second language proficiency among refugees in the Netherlands. In: *Social Forces*, jg. 89, nr. 2, p. 515-534.
- Turkenburg, M. (2014). *Kansen voor vakmanschap in het mbo*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ultee, W. (2006). Balans van de vragen van de sociologie: Een historische schets, een hedendaagse analyse en een toekomstverkenning. In: G. Engbersen en J. de Haan, *Balans en toekomst van de sociologie* (p. 25-37). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vermeij, L. en J. den Ridder (2016). Samenleven. Veranderende verbanden en het risico van segregatie. In: A. van den Broek, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.), *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016* (p. 143-169). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Versantvoort, M. (2019). *Samenvatting Eindevaluatie van de Participatiewet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Völker, B., H. Flap en G. Mollenhorst (2006). Een nieuwe variatie op een oud programma: Gelegenheden en sociale netwerken. In: G. Engbersen en J. de Haan, *Balans en toekomst van de sociologie* (p. 141-153). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- VSCD (Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties, 2020). *Resultaten onderzoek Berenschot in noodoproep Ministers*. Geraadpleegd op 8mei2020via<https://www.vscd.nl/nieuws/resultaten-onderzoek-berenschot-in-noodoproep-ministers>
- Vogels, Ria (2002). *Ouders bij de les. Betrokkenheid van ouders bij de school van hun kind*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, J.C. (2016). *Meedoen in onzekerheid. Verwachtingen over participatie en protectie [oratie]*. Utrecht/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., M. Gijssberts en J. Boelhouwer (red.) (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vrooman, C., E. Josten, S. Hoff, L. Putman en J.M. Wildeboer Schut (2018). *Als werk weinig opbrengt. Werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Weeda, L., M. van der Linden en J. Dagevos (2018). Breekt de zon door in het azc? De rol van de azc-periode voor de mentale gezondheid en sociale integratie van statushouders in Rotterdam. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 93, nr. 4, p. 313-342.
- Wennekers, A., J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.) (2019). *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wilson, J. en M. Musick (2001). The effects of volunteering on the volunteer. In: *Law and Contemporary Problems*, jg. 62, nr. 4, p. 141-168.
- Wildeboer Schut, J. en M. Ras (2019). Inkomen en sociale zekerheid. In: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.), *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wildeboer Schut, J.M. en M. Olsthoorn (2015). Inkomen en sociale zekerheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Witte, Kristof de, Sofie Cabus, Wim Groot en Henriëtte Maassen van den Brink (2014). *Voortijdig schoolverlaten*. Maastricht: TIER/Platform31.
- Woitte, I., E. Eggink en D. Verbeek-Oudijk (2019). *Wat als zorg wegvalt. Een simulatie van alternatieven voor zorg en ondersteuning voor mensen met een gezondheidsbeperking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Woods, J. (2011). The 9/11 effect. Toward a social science of the terrorist threat. In: *The Social Science Journal*, jg. 48, p. 213-233.
- Wolff, R.P. (2013). *Presteren op vreemde bodem: Een onderzoek naar sociale hulpbronnen en de leeromgeving als succesfactoren voor niet-westerse allochtone studenten in het Nederlandse hoger onderwijs (1997-2010)*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Colofon

Sociaal en Cultureel Planbureau

Contactpersoon

Lisette Kuiper
T +31 6 11 03 52 35
l.kuiper@scp.nl

Bezuidenhoutseweg 30 | Den Haag
Postbus 16164 | 2500 BD Den Haag

Auteurs

Lisette Kuiper en Kim Putters

Den Haag, 18 mei 2020

**Maatschappelijke
Effecten Corona**